

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ
СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, 631 групи
спеціальності «Початкова освіта»
БУГНЯ МАРІЯ ВАСИЛІВНА

Керівник: канд. пед. наук,
доц. Костащук О.І.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4/1 від 16 листопада 2021 р

зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩОЇ ЯКОСТІ СТУДЕНТІВ-МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ	7
1.1. Аналіз концептуальних підходів до вивчення проблеми толерантності	7
1.2. Особливості розвитку толерантності у студентів-майбутніх учителів	21
1.3. Емпіричне дослідження стану розвитку толерантності студентів у процесі професійної підготовки	33
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ОБГРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	51
2.1. Створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти.....	51
2.2. Використання інноваційних методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності	63
2.3. Відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання	74
Висновки до розділу 2.....	94
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	100
ДОДАТКИ	111

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі реформування української держави, підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі початкової освіти потребує реалізацію гуманістичної парадигми освітньої діяльності. Так, «у чинному Законі України «Про вищу освіту» актуалізовано проблему формування особистості шляхом виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах» [5].

Концептуальні ідеї толерантності віднаходимо в низці визнаних в Україні міжнародних документах (Декларація принципів толерантності (1995), Конвенція про права дитини (1989), Конституції України (1996); в нормативно-правових актах системи освіти України: Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (2015), Концепції Нової української школи (2016), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018) тощо.

«Метою освіти, як зазначено в законі України «Про освіту» та Національній доктрині розвитку освіти, є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових та фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей» [41]. Таке тлумачення мети дозволяє стверджувати наступне: «система вищої освіти не повинна прагнути лише до розширення інформаційного змісту гуманітарного знання в порівнянні з професійним знанням, а відповідати більш високим цілям – залученню молодих людей до гуманістичних цінностей людства. Перед вищою освітою постає досить складне соціальне замовлення – формування особистості гуманістичного типу, справжнього інтелігента, здатного не тільки

професійно, а також творчо й цілісно підходити до розв'язання завдань соціального й фахового змісту». На нашу думку, процес формування толерантності як складової майбутньої професії може стати пріоритетним завданням такого інноваційного навчання, яке б оновлювало особистість та сприяло її розвитку.

Стан наукового дослідження теми. Проблема формування толерантності особистості висвітлюється у сучасних наукових розвідках різноаспектно, а саме: методологічні основи сучасної філософії освіти представлені у працях В.Андрущенко, В. Кременя, В. Лутая, В. Огнев'юка та ін; М. Андреев, О.Безкоровайна, О. Грива, Г. Коберник, Л. Москальова розкривають загальні аспекти педагогіки толерантності; особливості вдосконалення процесу підготовки майбутніх учителів початкової школи аналізують дослідники К.Баханов, О. Біда, О. Будник, Л. Коваль, Я. Кодлюк, А. Крамаренко, О.Матвієнко, Л. Пермінова, Л. Петухова, О. Федій, Л. Хомич, Л. Хоружа та ін.)

Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема: наукові праці Т.Атрощенко, Н. Бирко, Т. Варенко, Ю. Гордієнко, А. Горянська, Ю. Ірхіна, Е.Кайкова, О. Кондратьєва, Р. Кострубань, І. Кривошапка Л. Мацюк, М. Мельничук, О. Руда, А. Скок, О. Столяренко, І. Сухопара та ін. присвячені розкриттю психолого-педагогічних засад формування толерантності майбутніх учителів. Разом з тим, дослідниця О.Орловська акцентує увагу на застосуванні зарубіжного досвіду підготовки майбутніх учителів до виховання толерантності.

Таким чином, актуальність проблеми, її соціальна значущість зумовили вибір теми магістерського дослідження *«Педагогічні умови розвитку толерантності студентів у процесі професійної підготовки»*.

Об'єкт дослідження – толерантність як комплексна характеристика майбутнього вчителя.

Предмет дослідження – педагогічні умови розвитку толерантності у студентів-майбутніх учителів.

Мета дослідження – визначити й науково обґрунтувати педагогічні умови, що забезпечують ефективність розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність і специфіку феномену «толерантність».
2. Уточнити компонентну структуру й ознаки прояву толерантності як професійно значущої якості особистості майбутнього учителя.
3. Здійснити аналіз стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів.
4. Обґрунтувати педагогічні умови розвитку толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Для досягнення мети та реалізації поставлених завдань дослідження використано комплекс методів:

- *теоретичні* – аналіз і систематизація наукової літератури із проблеми дослідження – для визначення об’єкта, предмета, мети дослідження, формулювання його завдань, уточнення сутності понять «толерантність», «розвиток толерантності у студентів-майбутніх учителів»; синтез, порівняння, класифікація, узагальнення й систематизація теоретичних і емпіричних даних – з метою теоретичного обґрунтування педагогічних умов розвитку толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки;

- *емпіричні* – діагностичні (бесіди, тестування, методика незакінчених речень, вирішення життєвих ситуацій), опосередковане спостереження, педагогічний експеримент (констатувальний етап) для визначення рівнів розвитку толерантності у майбутніх учителів, доведення доцільності обґрунтованих педагогічних умов розвитку толерантності у студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що розкрито теоретичні основи розвитку толерантності як професійно важливої якості майбутнього учителя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що представлений у магістерському дослідженні психодіагностичний комплекс методик з розвитку толерантності може бути використаний викладачами закладу вищої освіти в освітній діяльності зі студентами-майбутніми учителями.

Апробація. Основні теоретичні положення і результати дослідження доповідалися та обговорювалися на щорічній Студентській науково-практичній конференції (Чернівці, 2021 р.).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (88) та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

1.1 Аналіз концептуальних підходів до вивчення проблеми толерантності

В умовах сьогодення проблема виховання особистості, терпимої до думок, ідей інших людей, національних груп, конфесій є досить актуальною та знаходиться у центрі уваги багатьох дослідників. В Україні, яка взяла активний курс на побудову правової демократичної держави, ключові ідеї толерантності набувають все більшого визнання та популяризації, та є одним з найкращих засобів налагодження взаєморозуміння, діалогу у соціумі.

Отже слід розкрити зміст ключового поняття нашого дослідження «толерантність» та її зв'язок із системою сучасної освіти, визначити основні структурні компоненти досліджуваної категорії.

Саме слово «толерантність» з латинської мови *tolerans* перекладається як терпимість до інших думок та вірувань [23]. Найбільш близьким за значенням «толерантності», в українській мові, є слово «терпимість», що вказує на вміння приймати чужу думку, бути поблажливим до інших людей та їх поведінки.

Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема філософів, соціологів, політологів, педагогів, психологів тощо.

Так, поняття «толерантність», у філософських енциклопедичних виданнях, трактується як «терпимість до інших поглядів» і означає – впевненість у собі та стійка позиція щодо власних переконань та поглядів, відкритість та зрозумілість своїх ідей та можливість їх вільного порівняння з іншими точками зору [39,с.45]. Це якість, що визначає ставлення до інших людей, визнання їх рівноправними особистостями, непрояві ворожості до інших, яка може бути зумовлена такими чинниками як зовнішність, уподобання, речі, погляди та ін.

Толерантне ставлення розуміє діалог з іншими людьми, прийняття їх прав, та повагу на певні відмінності.

Як різновид взаємовідносин між людьми, соціальними групами, державами, політичними партіями, визначається толерантність у політологічному енциклопедичному словнику, коли сторони виявляють розуміння і терпіння щодо різниці у поглядах, уявленнях, позиціях та діях. Поняття «толерантність» є першою сходинкою у налагодженні позитивних взаємовідносин, та утворює тріаду: толерантність – повага – співробітництво. Протилежними поняттями до поняття «толерантність» є: авторитаризм, пихатість, прийняття тільки своїх переконань.

Словник з етики толерантність розглядає як «терпимість до іншого способу життя, думок, поведінки, звичаїв, ідей, почуттів, що проявляється у прагненні досягати взаєморозуміння різних точок зору та інтересів без тиску, переважно методами роз'яснення і переконання. Толерантність не тільки згладжує суперечності, але й сприяє покращенню стосунків між людьми» [37].

Як «поняття, яке характеризує морально-практичну орієнтацію, спосіб поведінки соціальних агентів (конфесій, релігійних груп, віруючих) у процесі їх взаємовідносин, що передбачає свідому відмову від зверхності, взаємоповагу, ущемлення прав і гідності один одного», тлумачать «торентність» релігієзнавці. [37]. В її основу входить неупереджене ставлення до інших релігійних поглядів та вірувань, автономність суб'єктів релігійної комунікації.

Психологічні словники дефініцію толерантності визнають як:

- «психофізіологічний аспект, як відсутність чи послаблення проявів реакції на певний несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу;
- соціальна-психологічна риса особистості, що проявляється у доброзичливому, шанобливому ставленні до інших думок, переконань, традицій, способів та манер поведінки [65].

Аналіз поглядів поняття «толерантність», які існують на даний момент, є свідченням широкого кола дослідницьких позицій, які часто є діаметрально протилежними, що стосується визначення змісту толерантності та її ролі в особистісному зростанні та становленні людини; формуванні та налагодженні позитивної взаємодії з представниками інших поглядів, переконань, звичаїв.

У «Декларації принципів толерантності» ЮНЕСКО (1995 р.) також віднаходимо ціннісний зміст толерантності. Зокрема, у документі йдеться про те, що «толерантність» - це базова цінність суспільства і є фундаментом демократії разом з відповідальністю, совободою особистості; є пріоритетом людського життя та основою для налагодження стосунків, моральним ідеалом суспільного устрою [34].

Дослідник М.Уолцер поняття «толерантність» визначає як «соціально значущу характеристику, установку або умонастрій і визначає її як особливий позитивний спосіб прийняття відмінностей і соціокультурного різноманіття, як норму безконфліктної взаємодії на рівні соціуму та особистості [28,с.25].

На думку дослідника Ю.Іщенко, толерантність є загальнолюдською цінністю, яка зростає по мірі самовизначення людини[28,с.27]. Як необхідну умову виживання й прогресивного розвитку цивілізації та ціннісно-цільовий пріоритет освіти трактує «толерантність» Б.Гершунський [28,с.27].

О.Асмолов наголошує на тому, що толерантність – це самовиховання й розвиток у собі здатності до самообмеження, ставлення до "іншого" з позицій рівного; це норма цінності відмінностей іншої людини і підтримка цих відмінностей [6].

Ряд дослідників вважають, що толерантність не завжди є позитивною цінністю, не може бути абсолютизованою, і, тому, має інструментальну цінність. Так, М.Фрітцханд «толерантність» визначає як нейтральну якість, наголошуючи на тому, що сама по собі вона є ні доброю, ні злою, ні позитивною ні негативною цінністю – все залежить від того як вона

проявляється, у якій ситуації і на кого вона спрямована [10]. За визначенням А.Перцева, «толерантність» - це стан уникнення конфлікту, перехід до взаєморозуміння та співробітництва; толерантність не є панацеєю від усіх проблем, адже, сама по собі вона не може забезпечити взаєморозуміння між людьми.

Готовність до узгодження суперечливих інтересів, здійснюване постійно відновлюваним вольовим зусиллям, вбачає у толерантності дослідник А.Зимбулів. Він досліджуване поняття трактує як певний тип поведінки людини в конфліктних ситуаціях, який зорієнтований на налагодження конфлікту, який є фактором конструктивного залагодження конфлікту [14].

Нам імponує думка Р.Валітової, яка «толерантність» визначає як моральну якість людини, що проявляється у зацікавленому ставленні до інших, бажанні їх зрозуміти, відчувати їх погляди, думки, переконання [14]. Толерантність проявляється у стримуванні неприязні до інших людей, у непрявві негативних емоцій тощо.

С.Мендас розглядає толерантність як утримання від перешкоди діям, які є хибними з моральної точки зору, тобто, слід інших людей приймати такими якими вони є, але при цьому, не забувати про власні погляди та переконання, не навязувати їх іншим [15,с.145]. За переконанням П.Ніколсона, толерантність – це моральний ідеал, який виявляється у повазі до інших людей як рівноправних моральних суб'єктів, є певним обов'язком індивіда, і передбачає толерантне ставлення до себе.

До представників концепції обмеженої терпимості відносимо А.Зимбулі, М.Фрітцханд, С.Хаммел, які наголошують на тому, що надмірна абсолютизація толерантності обходить увагою моральні збитки, які необхідно терпіти. «Терпимість» - це цінність утримання власної сили на шкоду неприйнятному відхиленню, що вимагає поєднання моральної цілісності особистості з толерантністю до того, що вона сприймає як абсолютно хибне або аморальне.

Принцип критичного раціоналізму, покладено в основу ліберальної концепції толерантності (Ф.Вольтер [49], Дж. Локк [109], Д.С. Мілль [120], К.Поппер[148], Д.Ролс [163], Ж.-Ж. Руссо [164], О.Хьоффе[203]). Він передбачає право кожної людини на формулювання власних цінностей і право їх відстоювати, опираючись на принципи справедливості.

З точки зору лібералізму «толерантність» - це принцип моральних відносин, яка потребує вияву власних переконань, без використання чужих думок та поглядів. На думку К.Поппера, необмежена толерантність є загрозою для суспільства, бо «якщо ми терпимі навіть до нетерпимих, не готові захищати суспільство від нападів нетерпимих, терпимі будуть розгромлені» [15,с.146]. Вчений закликає до того, щоб не розповсюджувати толерантність на всі ідеї, що не визнають особистість, її моральні права на прояв своєї індивідуальності.

Почуття толерантності особистості базується на певних внутрішніх (трепимість, вихованість, стриманість, почуття такту) та зовнішніх (правова відповідальність, дотримання законів) чинниках. З цієї позиції розглядає толерантність Г.Зіммель, який тактовність визначив як установку толерантності, яка полягає в обмеженні індивідуальних прагнень там, де переважають права інших. До факторів, що визначають міру толерантності А.Зимбулі відносить наступні:

- конкретність (внутрішній стан людини, соціальний статус);
- інструментальність (взаємозв'язок з іншими моральними якостями та цінностями) [20].

П.Рікер, Ю.Хабермас, представники гносеологічного підходу, вказують на позитивній стороні толерантності серед інших цінностей, поглядів, наголошуючи на необхідності доповнення "пояснюючих" підходів в соціальних науках, де відбувається постійний діалог особистостей, культур, текстів, цінностей, установок, "розуміючими" [20].

Діалогічний підхід (М.Бубер, Г.Марсель, Г.Муньє, К.Ясперс), який панує у західній екзистенційній філософії та персоналізмі як філософії поваги людської свободи та самосвідомості, що спрямовані утвердження духовної цінності людини, толерантність розглядається як певний спосіб побудови взаємовідносин з іншими людьми, зокрема – «інакшими».

Представники культурологічного підходу: С.Аверінцев, Г.Батищев, М.Бахтін, В.Біблер, толерантність розглядають як цінність, що проявляється у культурі розуміння, непогодження, культурі прощення, тоді, коли несхожість інших сприймається як цінність. З цієї позиції, толерантність – це вміння дотримуватися власних поглядів та розуміння того, що інші люди не такі як ми, і вони можуть не погоджуватися з нами, з нашими переконаннями.

Толерантність – це визнання і розуміння цінності інших людей, які не схожі на нас, проте є рівноправними й самодостатніми особистостями, прийняття їх поглядів як рівноцінних власним. Звідси випливає наступне: толерантність – це готовність цікавитися іншим як чимось достойним, визнавати його, взаємодіяти з ним, та сприймати як певний ресурс особистісного зростання.

Вітчизняні філософи й психологи (Б.Братусь, С.Братченко, В.Знаков, Ю.Іщенко, Д.Леонтьєв) у толерантності вбачають ціннісно-смісловий підхід, що виражається у здатності особистості до створення спільних ідей з іншими людьми.

Психологічна специфіка діалогічної толерантності, на думку Г.Кожокар, проявляється у розумінні внутрішньої суперечності на рівні свідомості суб'єкта комунікації, що знаходиться у стані переходу від негативу до позитиву [22,с.18]. Під час діалогічної взаємодії, як наголошує В.Лекторський, повинно бути рефлексивне переосмислення, яке проявляється не тільки у розумінні «іншого», але й у критичному усвідомленні свого власного «Я», що формує толерантне ставлення до іншого.

За переконаннями В.Золотухіна, толерантність поєднується з такими особистісними характеристиками як стійкість і мужність при певному виборі або прийнятті принципового рішення, світоглядна і психологічна відкритість, дисциплінованість і відповідальність [24,с.12]. Саме ці якості є умовою творчого залучення особистості до процесів зміни світу і самої себе, та визначають самоорганізацію продуктивного соціального життя.

Екзистенційно-гуманістичний підхід (Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, Е.Фромм) під толерантністю розуміє прояв усвідомленого і відповідального вибору людини, формування її позиції та вміння побудувати гуманні стосунки з іншими. Представники цього підходу розглядають різні аспекти толерантності в контексті поняття "здорової особистості». На їхню думку, толерантність – це одна з визначальних властивостей, яка розкриває таку інтегральну характеристику особистості як "зрілість".

«Здоровій особистості», за А.Маслоу, притаманна внутрішня свобода, незалежність від думки інших людей, їхнього схвалення чи несхвалення, орієнтація на власну самооцінку. Така особистість є психологічно автономною .тобто токою, яка є відносно незалежною від культури: толерантність у думках є при цьому ключовим моментом [27,с.72].

Дослідник Г.Олпорт говорив про етнічну та расову толерантність, та проаналізував різні форми толерантності (войовничу та пацифістську, конформну й диспозиційну); дослідив толерантність у складі інформаційної невизначеності, що дозволяє успішно протидіяти існуючим в суспільній свідомості стереотипам [50].

Е. Фромм дійшов висновку, що самотність та неприйняття людина взмозі подолати, якщо буде плідно працювати, реалізовувати свої можливості, використовуючи весь свій творчий потенціал зрілої особистості, і досягне повноцінної толерантності (поваги, турботи, самоприйняття) [50].

Як стійку в часі індивідуально-психологічну характеристику, властивість особистості, досліджують толерантність О.Асмолов, С.Бондирєва і Д.Колесов, С.Братченко, О.Клепцова, Г.Солдатова, А.Реан та визначають її як якість, що забезпечує певний якісно-кількісний рівень діяльності й поведінки, типовий для даної людини. Дослідниця Г.Солдатова про толерантність говорить як про інтегральну характеристику людини, яка «визначає його здатність у проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин з собою і з навколишнім світом» [68,с.74].

Під толерантністю, С.Бондирєва і Д.Колесов, розуміють вміння особистості без заперечень сприймати відмінні від його власних думки, манеру поведінки, спосіб життя, наголошуючи на тому, що толерантність – це відсутність приводу для негативної реакції, утримання себе від поганих думок, суджень, дій, вчинків. Ту також слід розрізняти бажання людини проявити толерантність та її психічні можливості для цього [68,с.78].

Як вдало зазначає Н.Капустіна, толерантність – це певний внутрішній потенціал людини, який може проявитися у різних системах: «Я», «Я-Інший», бути у різних станах (актуальному, потенційному), спираючись при цьому на здібності та готовності позитивно вирішувати складні завдання взаємодії [46].

У роботах Г.Бардієра, С.Бондирєва, Д.Колесова, І.Гриншпун, Д.Зинов'єва, Д.Леонтьєва толерантність розглядається як особистісна властивість, сукупність рис, якостей, що входять у її структуру, та мають самостійне значення

Прояв толерантності у поведінці – це толерантне ставлення людини до інших учасників взаємодії. Під толерантним ставленням Р.Валітова, В.Гараджа, О.Клепцова, В.Лекторський, Д.Леонтьєв, Ю.Орлов, Г.Солдатова, Л.Шайгерова розуміють «ставлення до того, що просто береться до уваги і не заперечується, не викликаючи таких почуттів як ненависть або любов».

М.Джерелієвська толерантність трактує як внутрішню установку комунікативної поведінки, яка є сукупністю таких компонентів, як: повага, розуміння, визнання й прийняття. На думку С.Братченка, толерантність – це відсутність у людини авторитарного синдрому, високий рівень самоприйняття та сапоповаги, поваги до інших, усвідомлення необхідності налагодження співробітництва. Толерантність, як установка, не повинна нав'язуватися, вона має проявлятися добровільно і набувається через виховання та особистий досвід [42,с.76].

Отже, у межах гуманітарних наук, проблема толерантності отримала широке концептуальне осмислення. Досліджуване поняття розглядається як:

- цінність, соціально-правова норма суспільства;
- морально-суспільний ідеал;
- ліберальний принцип міжособистісних, міжнародних і міжконфесійних відносин;
- етика ненасильства;
- моральна якість і особистісна характеристика;
- умова конструктивного спілкування та діалогу;
- міра, допустиме відхилення.

Толерантність спрямована на взаєморозуміння, стримування негативних емоцій щодо інших людей, прийняття відмінностей (зовнішність, думки, висловлювання, тип поведінки), непорушення свобод, прав та гідності інших. Толерантність реалізується у таких системах стосунків "Я", "Я – Інший", "Свої – Чужі", знаходиться в актуальному або потенційному стані.

В основу нашого дослідження покладено положення ціннісно-сміслового підходу, який передбачає розгляд толерантності як базової особистісної цінності, один з принципів існування, вияв відповідального ставлення людини, її відкритої позиції у налагодженні гуманних стосунків з іншими людьми.

Аналіз праць ряду дослідників дозволяє нам стверджувати, що толерантність проявляється у певних видах, формах, типах, рівнях та моделях. Їх систематизація є утрудненою, що пояснює відсутність єдиної класифікації толерантності.

За основу класифікації видів толерантності, дослідник Г.Бардієр, обрав такі критерії: соціальні стосунки, соціальне пізнання, соціальна поведінка. Види толерантності також розрізняти за біологічними, культурно-історичними, соціальними відмінностями.

Так, за соціальним виявом біологічних параметрів відмінностей між людьми толерантність поділяється на:

- расову;
- статеву;
- вікову [9,с.20].

Ці види толерантності об'єднує антропологічна модель толерантності, що говорить про рівноправність всіх людей незалежно від раси, зовнішніх відмінностей. До прикладу, гендерна толерантність – це розуміння відмінностей між чоловіком та жінкою, визнання фактичної рівності між ними. Вікова толерантність полягає у розумінні, прийнятті та повазі до відмінностей в ідеалах, цінностях, поглядах, смаках, поведінці між представниками різних вікових груп (наприклад: батьки і діти).

Г.Бардієв виділяє соціальний контекст (поле толерантності) та суб'єктів спілкування. Поле толерантності охоплює соціально-економічний, культурно-історичний, подієвий аспект стосунків. Це так звана соціокультурна толерантність. Вирішальним фактором для формування соціокультурної толерантності є вплив на свідомість людини тих соціальних установок, які в даний момент переважають, на яких позначається загальна спрямованість суспільства: гуманістична, або ж, авторитарна. До різновидів соціокультурної толерантності відносять: політичну, географічну, міжетнічну, міжнаціональну,

міжкультурну, релігійну, міжконфесійну, соціально-економічну, управлінську, маргінальну, культурно-освітню, професійну [9,с.17].

Педагогічна толерантність, яка розглядається в контексті професійної толерантності, є основою етики спілкування, налагодження взаємодії та співробітництва, забезпечення позитивного мікроклімату в групі. В її основу входить вміння вчителя адекватно сприймати та оцінювати ту чи іншу педагогічну ситуацію, здатність виявляти терпимість педагогічний такт, готовність враховувати та розуміти інші інтереси та позиції, прагнення до діалогу.

В залежності від кількості суб'єктів спілкування розрізняють міжособистісну та міжгрупову толерантність. Міжособистісна толерантність – це загальна толерантність людини, спосіб ставлення до себе та інших, вміння налагодити взаємодію з іншими, це головна умова міжособистісного діалогу. Міжособистісна толерантність, у рефлексивному плані стосунків, проявляється у здатності людини до перебудови неадекватних налаштувань, стосунків, вчинків. Міжгрупову толерантність розглядаємо як соціокультурну толерантність в межах групової взаємодії, яка передбачає прагнення до розуміння інших групових норм, прийняття їх правоти [9,с.15].

Під поняттям «комунікативна толерантність» будемо розуміти «характеристику ставлень особистості до інших людей, міру терпіння нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей та вчинків партнерів по взаємодії взагалі» (В.Бойко). Це певні стереотипи, які зумовлені комунікативними установками індивіда, його характером, моральними переконаннями, життєвим досвідом, станом психічного здоров'я тощо. Дослідники виділяють різні рівні вияву комунікативної толерантності, а саме:

1. ситуативний (ставлення людини до іншої людини з її кола спілкування);
2. типологічний (ставлення особистості до інших національностей, соціальних прошарків, представників інших професій);

3. професійний (стиль спілкування з людьми, з якими доводиться працювати) [43,с.154].

Толерантність також проявляється у різних формах спілкування, поведінки, взаємовідносин між людьми.

Розглянемо класифікацію форм толерантності за такими критеріями:

1. За здатністю адаптуватися до відмінностей: адаптивна, сильна і вимушена, слабка;
2. За способом вияву толерантності: абсолютна, відносна;
3. За типом вияву в певних ситуаціях: ситуативна .стійка;
4. За характером ідентифікації з об'єктом толерантності: природна, проблемна.

Адаптивна толерантність – це здатність людини успішно пристосовуватися до різних ситуацій, реагувати на певні зміни, приймати те оточення у якому вона перебуває. На соціально-психологічному рівні, адаптивна толерантність містить три компоненти: реалістичне сприйняття навколишньої дійсності, прагнення індивіда до адаптації, здатність людини адаптовуватися. Як зазначає О.Сухих, адаптивна толерантність може виявлятися в орієнтації людини на традиції, та обумовлюватися бажанням уникати конфліктів, відповідати суспільним нормам, прагнути до збереження позитивних взаємостосунків. Отож чим толерантніша людина – тим більшими є її адаптаційні здібності, і навпаки, високі адаптаційні здібності сприяють підвищенню рівня толерантності.

Слабка толерантність розглядається у таких формах: 1) толерантність підлеглості (покора, терпимість); 2) терпимість як байдужість (безпринципність); 3) толерантність поблажливості (зверхне ставлення до відмінностей інших) [43].

Сильна, активна толерантність – це позитивне налаштування особистості у емоційному, поведінковому планах; це спосіб співставлення себе з іншими людьми як рівноправними; визнання власної позиції та самовизначення. Така

форма толерантності характеризується входженням людини у процес спілкування, ставленням до інших учасників діалогу, внутрішньою мотивацією, готовністю індивіда зрозуміти і включитися у світогляд іншого.

Абсолютну і відносну толерантність розрізняють за способом толерантного ставлення. Абсолютна толерантність є виявом безумовної терпимості до морального ідеалу. Відносна толерантність (та, яка обмежена певними умовами) включає в себе: 1) раціогуманістичну; 2) раціонально-прагматичну (К.Поппер); 3) позицію активного ненасильства.

За характером дій у певних ситуаціях, які є значущими для людини розрізняють ситуативну та стійку толерантність. Ситуативна толерантність є свідченням поведінки людини в певній ситуації спілкування з конкретною людиною (В.Бойко). На прямих ситуативної толерантності впливає внутрішній стан людини, суспільне оточення, відмінності між реальністю та очікуваннями, взаємозв'язок з іншими моральними цінностями, які прагне реалізувати суб'єкт (А.Зимбулі). Стійка толерантність – це здатність до збереження психічної рівноваги у різних життєвих ситуаціях (А.Реан). Така форма толерантності набувається під час соціалізації особистості через усвідомлення системи моральних цінностей, норм і принципів толерантності у свідомості індивіда.

В залежності від ідентифікації з об'єктом толерантність поділяють на природну і проблемну. Природна толерантність проявляється у відсутності бажання до проявів негативної реакції (Г.Бардієр). Такий тип толерантності передбачає пошук позитивних сторін налагодження взаємодії, співробітництва. Проблемна толерантність – це певні колізії моральної свідомості та утримання від негативних проявів (приглушення власних спонукань та прагнень).

Таким чином, аналіз класифікації форм, типів, видів толерантності дозволив нам розглянути основні функції, які виконує толерантність у системі людських відносин.

Адаптаційна функція толерантності сприяє пристосуванню особистості до несприятливих умов середовища, дозволяє зберегти та проявити власне «Я», передбачає задоволення потреб людини у приналежності, захищеності, безпеці.

Соціальна функція толерантності (функція соціалізації) налаштовує людину до адекватного сприйняття стосунків з соціумом, яке не завжди є позитивно налаштованим, правильно організованим тощо.

Культуротворча функція забезпечує прийнятні умови налагодження діалогу та співіснування різних соціальних груп, культур, які відрізняються інтересами, способом життя, культурою.

Через реалізацію системи моральних принципів, правил і норм толерантності як бази для встановлення, підтримки контактів між людьми у конкретній ситуації проявляється інструментальна або ж регулююча функція толерантності.

Забезпечити ефективність спілкування покликана комунікативна функція толерантності. У межах цієї функції виділяють:

- синдикативну (згуртованість великих і малих груп, мотивація особистості до морального самовизначення у межах цієї групи);
- трансляційну (налагодження взаємодії під час виконання спільної роботи);

Креативна функція толерантності виявляється проявом індивіда інтересу до відмінностей інших людей, стійкістю до певних непорозумінь, дозволяє проявляти спонтанність у діях, не боятися розширювати коло знань, виходити із зони комфорту, адекватно сприймати іншу точку зору та способи вирішення конфліктивних ситуацій.

Формуючою основою гуманістичної спрямованості особистості є ціннісно-сміслова або ж мотивуюча функція толерантності. Це спрямованість особистості на певні соціальні установки, цінності, переконання, ідеали, оптимізація процесу спілкування, формування самооцінки, саморегуляції.

Емпатійна функція толерантності підвищує вміння співчувати, співпереживати іншим людям, приймати себе та інших такими якими вони є.

Отже, розкриті вище функції толерантності є значущими для людини та соціуму, в якому вона перебуває. Вони забезпечують налагодження співіснування взаємодії на всіх соціальних рівнях, та формують культуру толерантності, відкривають нові шляхи для самореалізації особистості.

Таким чином, підводячи підсумок, зазначимо, що поняття «толерантність» дослідники тлумачать по-різному, але, нам імponує думку про те, що *толерантність – це інтегративна якість особистості, що складається з таких компонентів:пізнавального, емоційно-оцінного, поведінкового. Отож толерантність – це особлива моральна якість, що відображає активну соціальну позицію людини, її психологічну готовність до налагодження взаємодії з іншими людьми, з відмінними від її поглядами, переконаннями та поведінкою.*

1.2 Особливості розвитку толерантності у студентів-майбутніх учителів

Метою сучасної освіти сьогодні, як зазначено у законі України «Про освіту» та Національній доктрині розвитку освіти, є «всебічний розвиток особистості як найвищої цінності людства, розвиток її здібностей, талантів, виховання високих моральних якостей» [41]. Очевидним стає той факт, що система вищої освіти, разом з розширенням інформаційного змісту гуманітарного знання, повинна залучати здобувачів вищої освіти до прояву високих гуманістичних цінностей. Тобто, сформувати таку особистість, яка здатна не лише професійно, але й творчо підходити до вирішення завдань соціального та фахового спрямування. На нашу думку, розвиток толерантності

як складової майбутньої професії є пріоритетним завданням сучасної освіти, що сприяє розвитку особистості майбутнього вчителя.

Відомі дослідники О.Асмолов, І.Бех, Б.Гершунський, О.Грива, В.Шалін надають толерантності провідне місце у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти. Педагоги переконують, що слід розробити парадигму толерантності та соціальної довіри, створити толерантне освітнє середовища для студентів-майбутніх учителів, при цьому особливого значення надаючи гуманітарному, виховному, моральному аспектам освіти [5,6,12].

Вчені Н.Асташова, Б.Вульфів, М.Міріманова пов'язують толерантність з вихованням, вихованістю та вказують на важливості толерантності у міжособистісних стосунках, формування менталітету і визначають її найважливішим стратегічним завданням, яке постає перед освітою у XXI столітті [14,с.43]. Так, толерантність, з позиції М.Міріманової, - це цінність і якість особистості, що проявляється у поведінці; разом з тим, це мета і результат виховання, який передбачає формування певних соціальних установок [14].

Толерантність як особистісну якість, розглядає дослідник Б.Вульфівіч, і наголошує на тому, що її слід розвивати під час навчання ,виховання, налагодження взаємодії в освітньому процесі, тоді й відбувається збагачення досвіду толерантності [20,с.118].

«Декларація принципів толерантності» визначає розвиток толерантності як одне з найважливіших завдань, що спрямоване на протидію впливам, що спричинюють страх, відчуження і сприяють виробленню у молодого покоління критичного мислення, вироблення власних суджень та переконань, які засновані на моральних цінностях [34].

Аналіз толерантності як важливої професійної якості майбутнього вчителя представлено широким спектром досліджень, адже вона впливає на ефективність пізнання молодшого школяра, визначає продуктивність

педагогічного спілкування та діяльності. Так, Ю.Поваренков, розкриваючи психологічний зміст професійної толерантності вчителя, стверджує, що толерантність – це мета та засіб професійної діяльності вчителя. А.Байбаков, визначаючи толерантність як педагогічну мету, трактує її як вміння особистості визнавати протилежні точки зору, культурні відмінності, при цьому не уникаючи конкуренції в межах універсальних прав і свобод, забезпечувати цілісність власної індивідуальності [63,с.124].

Компетентнісний підхід в освіті (О.Грива, І.Зимня, А.Маркова, Н.Кузьміна, Л.Петровська та ін.). визначає толерантність як одну з особистісно-професійних важливих рис вчителя та чинник, який пронизує собою ключові компетенції особистості. Дослідниця І.Зимня толерантність визначає як ключову компетентність вчителя, що передбачає мотиваційну готовність до її актуалізації, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, педагогічну рефлексію, розвинутий соціальний інтелект, вміння аналізувати й регулювати емоційні стани, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення, вміння використовувати теорії і технології ефективної міжособистісної взаємодії [42,с.77].

Цікавими нам видаються міркування з проблеми нашого дослідження П.Комогорова, який говорить про специфіку праці вчителя, про те, що йому потрібно постійно комунікувати з широким колом осіб (вчителі, батьки, діти, адміністративний склад), які можуть суттєво різнитися рівнем культури, освіти, мати різні політичні та релігійні погляди. Саме тому він наголошує на тому, що вчитель має обов'язково володіти толерантною взаємодією на всіх рівнях і у всіх можливих проявах [48,с.18].

Досліджуючи феномен толерантності в контексті педагогічної взаємодії вчителя і учнів, І.Воробйова, толерантність розглядає як якість, що позитивно впливає на учнів, сприяє їх саморозвитку ,активному засвоєнню різних способів пізнавальної діяльності, допомагає відкрити нові освітні перспективи [63,с.125].

Вчитель є ключовою фігурою у практичній площині реалізації толерантності, адже саме він здійснює психолого-педагогічний вплив на розвиток молодших школярів, мотивує їх. Під час налагодження комунікативної взаємодії між учасниками освітнього процесу моральна спрямованість вчителя, його індивідуальні характеристики спонукають до невимушеності прийняття рішень у всіх сферах, створюють позитивну відкриту атмосферу щирості та справедливості. Це такі характеристики як любов до дітей, почуття власної гідності, вихованість, витримка й самовладання, доброзичливість, увічливість, чесність, справедливість, гуманність, тактовність, чуйність та інші, які разом складають комплекс рис толерантного вчителя.

Разом з тим вчитель повинен бути комунікативно компетентним: вміти адаптуватися до нових умов, учасників спілкування, адекватно сприймати комунікативні ситуації, знати техніку спілкування і володіти технологіями толерантної поведінки. Проте, як показує педагогічна практика, існують такі випадки, коли навіть досвідчені вчителі відверто ігнорують дитину, її свободу та почуття гідності, придушують її думку, створюють бар'єри у спілкуванні, принижують учня, вдаються до прийомів маніпулювання – це все є свідченням емоційної, професійної незрілості. Вивчаючи феномен нетерпимого ставлення до дітей з боку педагогів, О.Клепцова помітила, що така ситуація виникає за умови невідповідності з певних причин дитини вимогам вчителя. Такі вчителі, вказуючи на свою домінуючу позицію, починають застосовувати наказову форму спілкування щодо діяльності учня, в той час як справжня толерантна поведінка передбачає баланс вимогливості та довіри з боку вчителя, співробітництва та взаєморозуміння [76,с.155].

Відомий український педагог І.Бех стверджує наступне: « коли до учнів ставляться у більшості випадків без справжнього інтересу і поваги, у них не виникає ніяких підстав для прийняття самих себе серйозно, що з рештою впливає на інфантилізацію підростаючих поколінь» [12,с.63].

Вчителі, за переконанням С.Братченка, не завжди помічають такі невідповідності: вони хочуть зробити школу гуманною, толерантною, але, у багатьох з них є відкриті ознаки авторитарного стилю спілкування з учнями, прояви категоричності та упередженості у сприйманні дітей. Отож між принципами та нормами толерантності та існуючим станом подій в освітніх закладах є певна різниця. О.Юдіна причину такого стану вбачає у професійній свідомості вчителів, яка містить систему норм, установок, що визначають авторитарний стиль педагога до учнів. Ідея толерантності не зачіпає сутнісних основ вчителя, вона знаходиться на поверхні свідомості більшості з них. Важливим є й той факт, що толерантність вчителя повинна бути не тільки у спілкуванні з учнями, але й з колегами, батьками тощо [17,с.9].

Як бачимо, впровадження принципів та норм толерантності у реальні стосунки суб'єктів педагогічного процесу, є досить складним шляхом, який наштовхується на значні труднощі. Щоб подолати такі труднощі, Л.Рюмшина вважає, потрібно перебудова особистості, актуалізація власного «Я», мобілізація внутрішніх резервів орієнтованих на цінності толерантної поведінки.

Останнім часом широкого використання у психолого-педагогічній літературі набув термін «педагогічна толерантність». Означену дефініцію О.Нурлігаянова розглядає як установку на прийняття іншої людини, на прояв емпатії, довірливе спілкування [37]. О.Шавріна у толерантності вбачає активну позицію, що характеризується готовністю стати на позицію іншого, здатністю до співробітництва, націленого на позитивний розвиток особистості молодшого школяра, конструктивної допомоги і неприйняття антигуманних вчинків [76,с.155].

Толерантність потрібно співвідносити з професійно-психологічною позицією вчителя (стійка система переконань щодо себе, інших учасників освітньої взаємодії), яка проявляється у поведінці та діях, через які педагог

здатен вивести своїх вихованців на рівень стосунків у соціумі «Я-Інші», завдяки чому кожен учень вчиться відповідати не тільки за власні досягнення у навчанні, але й за прояв людських якостей у різноманітних ситуаціях. Проявом толерантної позиції вчителя буде його гуманістична спрямованість та активність, відповідальне ставлення до своєї роботи, до тих засобів, які він використовує для досягнення поставлених цілей.

За дослідженням А.Маркової, вчитель може займати різноманітні професійно-психологічні позиції: активну, творчу, формально-рольову, конформістську, конфліктну, відкриту і закриту [67,с.53]. Дослідник С.Рогов розглядає наступні характеристики професійної позиції педагога:

- дистанційна (духовна відстань між учасниками взаємодії);
- ієрархічна (учасники спілкування розташовуються по відношенню один до одного «по вертикалі»: тиск з боку вчителя на учня або ж надмірна поступливість вчителя, потурання вчинках та бажанням учнів [51,с.13].

Ми вважаємо, що толерантність може бути в усіх позиціях, однак її зміст та форми вияву будуть суттєво відрізнятися. Як позиція вчителя може бути активною (позитивна, спрямована на високі етичні цінності; негативна – ігнорує цінності), так і, толерантність може бути констуктивна – та, яка сприяє вирішенню конфліктів, покращенню стосунків, деструктивна – спрямована на створення умов, що руйнують здорові стосунки, розповсюджують нещирість, тривогу, ворожість.

Цінними у межах нашого дослідження є погляди І.Беха, який наголошує що переорієнтація освіти на гуманістичні цінності ставить високі вимоги до вчителя, який має взаємодіяти з учнями, допомагати їм розвиватися, і при цьому вчитель повинен розвиватися сам [12]. Спілкування вчителя з учнями повинно бути невимушеним, будуватися з урахуванням їхніх думок, переконань, бажань. Активна позиція педагога – це любов до дітей, орієнтація на їх розвиток, прояв відкритості, зацікавленості, довіри.

Саме така толерантність (С.Бондирєва і Д.Колесов) повинна бути в освітньому процесі, у спілкуванні з молодшими школярами, у яких процес становлення особистісних якостей та формування особистості ще не завершений. Вчитель повинен ставитися до учнів як до самодостатніх особистостей, бути цілісним у прояві власних почуттів, їх сприйнятті і висловлюваннях про них – це дасть можливість іншим сприймати таку людину як надійну, довіряти їй. Вчителю слід сприймати дитину такою яка вона є, підтримувати її, надавати допомогу за необхідності, на власному позитивному прикладі всіляко заохочувати учнів до здійснення моральних вчинків.

Особливого значення в освітньому процесі набуває діалогічна взаємодія вчителя та учнів, яка передбачає відкритість, добровільність, взаємоповагу, взаєморозуміння, та визначається терпимим ставленням до іншої точки зору, довірою та оптимізмом. Таке спілкування допускає право учнів на помилку, критика є конструктивною. Саме діалог дозволить учневі розвиватися як особистості, відчувати себе впевненим та рівноправним учасником комунікативної взаємодії.

У межах діалогічної парадигми у взаємовідносинах вчителя та учнів в освітньому процесі набуває принцип толерантності, педагогіка толерантності, які зорієнтовані на всебічний гармонійний розвиток особистості учня, на відмову від покарань ,примусів. У такій взаємодії вчитель співпрацює з учнями, виявляє чуйність до їх переживань, сфери їх вподобань та індивідуальних особливостей. За умови прояву толерантності вчитель впливає на учнів через повагу, гідну поведінку, стимулює їх до культивування партнерства, морального самовдосконалення.

Отже, *толерантність вчителя* проявляється в активній особистісній позиції, що відзначається стійкою системою моральних цінностей та переконань щодо себе та інших людей; рівноправністю позицій :власної та інших; в безумовному позитивному прийнятті дитини, повазі до її честі та гідності;

готовності допомогти; всіляко сприяти особистісним змінам та зростанню. Особливості позицій у спілкуванні, ставлення до інших і до себе, індивідуальний стиль діяльності визначає рівень толерантності вчителя.

З огляду на практичний аспект нашого дослідження особливої актуальності набуває проблема визначення структури толерантності майбутнього вчителя.

Толерантність, у дослідженнях Н.Асташової, Г.Бардієр, С.Братченка, І.Гриншпун, Г.Кожухар, Д.Леонт'єва, Н.Синякової, Г.Солдатової, представлена як складне багатофункціональне структурне утворення, проте узгодженості щодо визначення структурних компонентів даного феномену немає. Так, до прикладу, Г.Солдатова у структурі толерантності визначає такі компоненти, як: психологічна стійкість, система позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, система особистісних і групових цінностей [57, с.94].

Виокремлюючи компоненти структури толерантності, Н.Асташова, Г.Бардієр, виділяють три компоненти: когнітивний, соціально-перцептивний), емоційний (афективний) та поведінковий. Н.Синякова до психологічної структури толерантності відносить мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, поведінковий компоненти. Натомість дослідник І.Гриншпун пропонує аж шість компонентів:

- настановчий;
- рівень відносин;
- когнітивний;
- рефлексивний;
- вольовий;
- поведінковий [57].

Відповідно, О.Алексєєва та С.Братченко, виходячи з того, що толерантність – це особистісне утворення, яке проявляється у сфері стосунків з іншими людьми, виділяють особистісний вимір як головний, як той, що

утворює основу толерантності та об'єднує мотиваційно-ціннісну сферу особистості та систему її відношень до самої себе та до інших [63,с.125].

Отже у структурі толерантності вчителя пріоритетними ми визначили такі компоненти: *особистісний, когнітивний, емоційний, поведінковий*.

З точки зору екзистенційно-гуманістичного та диспозиційного підходів, *особистісний* компонент є визначальним у структурі толерантності. Цей визначальний фактор, на думку С.Братченко, поєднує діяльність усіх психологічних складових, а його врахування допоможе розрізнити толерантність як стан та стійку особистісну позицію [13]. Тож толерантність в особистісному вимірі – це постійна взаємодія різних компонентів самосвідомості. Сутність толерантності пояснюється тим, які цінності та установки закладені в основі цієї активності. Ціннісні орієнтації є своєрідною сполучною ланкою між особистістю, її внутрішнім світом та соціумом, в якому вона перебуває. Толерантність – це цінність, яка дозволяє особистості налагодити конструктивну взаємодію з іншими членами соціуму, які можуть відрізнитися від неї культурою, стилем мислення та поведінки, традиціями, життєвими орієнтаціями. Таким чином, ціннісні орієнтації займають важливе місце в педагогічній діяльності вчителя, в мотиваційно-регулятивній системі його поведінки та визначають спрямованість його потреб, мотивів.

Поряд з цінностями до основ толерантності слід віднести соціальні установки людини, як певний стан активності, життєвого досвіду. Толерантна установка – це емоційно-вольова готовність особистості до знаходження характеристик, які об'єднують його з іншими людьми. До таких особистісних установок вчителя відносимо: прийняття учня таким яким він є, прояв емпатії, надання допомоги, якщо потрібно, доброзичливе спілкування з учнями.

Толерантність вчителя – це, також, бажання саморозвитку, самовдосконалення, прояву власного потенціалу (самоактуалізації). Під час самоактуалізації поєднуються самопізнання та саморозвиток, які сприяють

повному розкриттю здібностей вчителя, усвідомленню і прийняттю власного «Я», прояву особистісних якостей, що забезпечують подолання труднощів та допомагають вирішувати життєві та професійні проблеми.

Важливою характеристикою толерантності є відповідальність, яка розуміється як: усвідомлення людиною своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) у навколишньому світі і власному житті; здатність до внутрішньої регуляції особистості. Як зазначає, А.Реан, відповідальність є показником зрілості людини.

Таким чином, здійснений аналіз теоретичних підходів дозволяє визначити найбільш важливі *складові особистісного компоненту толерантності вчителя*:

- 1) ціннісні орієнтації особистості;
- 2) почуття відповідальності;
- 3) система комунікативних установок;
- 4) самоприйняття;
- 5) прагнення до самовдосконалення
- 6) потреба у самоактуалізації.

Когнітивний компонент толерантності забезпечує сприйняття, усвідомлення, розуміння студентами-майбутніми вчителями всієї складності життєвої реальності, сприйняття власних уявлень про світ. До складових цього компоненту відносимо інтелектуальні та соціально-перцептивні характеристики особистості: відкритість досвіду, когнітивна складність, гнучкість мислення, критичність мислення, креативність.

За переконанням Г.Олпорта гнучкість мислення толерантної особистості буде проявлятися у тому, що така людина не розділяє навколишню дійсність на "правильну" і "неправильну", вона навряд чи погодиться з тим, що є лише два типи людей – "сильні і слабкі", або що "є лише один правильний спосіб робити що-небудь [72]. Дослідниця О.Кузьміна у своїх роботах наголошує на тому, що люди з високим рівнем інтелекту, критичності мислення часто демонструють

сформованість установки діяти відповідно з правилами етики. Як правило, це студенти-майбутні вчителі, які є незалежними, впевненими у собі (висока самооцінка), відзначаються позитивним ставленням до інших.

Як невід'ємну складову й характеристику критичного стилю мислення розглядають толерантність В.Попоков та А.Коржуєв та доводять, що вона виявляє здатність до зваженості суджень, всебічного аналізу, неквапливості висновків.

Когнітивний компонент толерантності містить також вербальну складову – це обізнаність, поінформованість, що включає знання студента-майбутнього вчителя про:

- принципи толерантності й відповідну манеру поведінки, її переваги;
- уявлення про способи та прийоми налагодження толерантної взаємодії в освітньому процесі;
- усвідомлене бажання відповідати канонам толерантної поведінки.

До *емоційного компоненту* толерантності майбутнього вчителя входять стійкі почуття та емоції: емоційна стійкість, терпіння, співпереживання, доброзичливість, емпатійні почуття, адекватність оцінок та суджень. Розуміння іншої людини шляхом емоційного переживання, тобто емпатія, є найбільш вираженими складовими означеного компоненту толерантності.

Як влучно зазначає Р.Бернс «здатна до прояву емпатії особистість виявляє терпимість до емоцій іншої людини, вона може глибоко зрозуміти її внутрішній світ, готова підлаштувати своє сприйняття до бачення іншої людини з метою досягнення розуміння, уникнення конфлікту[64]. Отже, емпатія – це система властивостей, що фіксують співвідношення емоцій і настрою, свідомості та поведінки, що виявляються, зокрема, у професійній діяльності та спілкуванні вчителя. Ми керувалися тим, що саме емпатія сприяє налагодженню толерантних стосунків у розумінні іншої людини, особливо – дитини. Вчитель повинен проявляти емпатійні почуття, щоб побудувати доброзичливі, довірливі

стосунки з учнями. Таким чином, очевидно, що емпатія є частиною толерантної свідомості і дозволяє розуміти інших людей з їх точки зору. Емпатія – це важлива умова успішного встановлення толерантних стосунків вчителя з учнями, що допоможе забезпечити рівність психологічних позицій, зрозуміти почуття та переживання одне одного.

Студент-майбутній вчитель який здатен до прояву емпатії, вмiє налагодити толерантну взаємодію (проникнути у внутрішній світ дитини, зрозуміти його почуття, вмiє спрогнозувати його поведінку та подальші дії). У студентів з низьким рівнем емпатії присутні ознаки інтолерантної особистості – це відсутність прояву емпатійних почуттів, нерозуміння внутрішнього світу дитини, невміння спрогнозувати її поведінку.

Поведінковий компонент у структурі толерантності є сукупністю досвіду втілення системи відповідних знань та уявлень у конкретні ситуації. До складових даного компонента відносимо толерантну поведінку в усій різноманітності її проявів:

- толерантність як дія (спрямованість поведінки, толерантне реагування);
- встановлення контакту, уникнення або вирішення конфліктів;
- побідова діалогу;
- асертивна поведінка (упевненість у собі та своїх потребах) .

Так як освітня діяльність студентів-майбутніх учителів ґрунтується на співробітництві та взаємодії, то особливого значення у загальній структурі толерантності, поряд з особистісним, емоційним, поведінковим компонентами, набуває комунікативна толерантність, яка є характеристикою ставлення особистості до людей, що демонструє ступінь взаємоприйняття партнерів по взаємодії.

Отже, ґрунтуючись на положеннях ціннісно-сміслового підходу, *толерантність студента-майбутнього вчителя* ми визначаємо як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших

людей, вміння приймати та розуміти себе та інших людей, здатність до аналізу й регулювання емоційних станів, вміння застосовувати технології ефективної взаємодії, проявляти інтерес до саморозвитку та самовдосконалення. У структурі толерантності виділяємо чотири компоненти: особистісний компонент (ціннісна, мотиваційна складова), когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти – (операціональна складова: знання, уміння, здібності).

Таким чином, *толерантність майбутніх вчителів* є цілісним утворенням зі своєю структурою, яка проявляється у взаємозалежності її основних компонентів.

Вказані теоретичні положення покладені в основу емпіричного дослідження стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі фахової підготовки, про що піде мова у наступному параграфі.

1.3 Емпіричне дослідження стану розвитку толерантності студентів у процесі професійної підготовки

Здійснений, у попередніх параграфах нашого дослідження, теоретико-методологічний аналіз толерантності, переконливо доводить, що вивчення особливостей та обґрунтування педагогічних умов розвитку толерантності у студентів-майбутніх учителів на етапі професійної підготовки є надзвичайно важливим та актуальним завданням.

Тож, у рамках здійснення емпіричного дослідження розвитку толерантності студентів нами було сформульовано такі робочі гіпотези:

1) феномен толерантності студентів-майбутніх учителів – це складне інтегральне утворення, яке складається з чотирьох взаємопов'язаних структурних компонентів (особистісний, когнітивний, емоційний,

поведінковий), що визначають такі особистісні характеристики, як: інтелектуальні, емоційно-вольові, ціннісно-сміслові, моральні, комунікативні;

2) показники толерантності у студентів-майбутніх вчителів на етапі фахової підготовки різняться за віковими, індивідуальними характеристиками і у процесі навчання у ЗВО є досить невисокого рівня, що пояснюється стихійністю їх розвитку у студентів на цього етапі;

3) формування толерантності майбутніх учителів є специфічним на кожному з етапів професійного навчання у ЗВО;

4) показник розвитку толерантності в загальному визначається середнім рівнем.

Перевірити висунуті нами гіпотези допоможуть наступні завдання:

- 1) здійснити підбір найоптимальніших методів та методик, які б допомогли дослідити стан розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки;
- 2) виокремити критерії толерантності з відповідними показниками, рівні толерантності;
- 3) за допомогою визначених структурних компонентів толерантності провести емпіричне дослідження стану розвитку даного феномену;
- 4) теоретично обґрунтувати педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Констатувальне дослідження проводилось на базі факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича серед студентів кафедри педагогіки та методики початкової освіти спеціальності «Початкова освіта». Відповідно до визначених вище завдань вибірка досліджуваних (118 студентів) була диференційована (конкретний етап професійної підготовки). Тож ми виділили три групи респондентів: *1 група* – студенти 1-ого курсу (період адаптації), - 27 осіб; 2

група – студенти 2-3-их курсів (період інтенсифікації) – 56 осіб; *3 група* – студенти 4-5 курсів (період ідентифікації) – 35 осіб.

Особистісне та професійне становлення студентів під час навчання характеризується, на думку дослідника Є.Зеєра, зміною етапів професійного становлення у ЗВО (адаптація, інтенсифікація, ідентифікація). Кожен з цих етапів має певні кризові моменти, що пов'язані з тим, що студенти вчаться долати життєві проблемні ситуації.

Етап адаптації визначається тим, що першокурсники підлаштовуються під нові умови та зміст освітнього процесу, вчаться перебувати у новій ролі – ролі студента, налагоджують комунікацію з іншими учасниками освітнього процесу. На етапі адаптації – навчально-професійна діяльність є головною, відбувається засвоєння відповідних форм і засобів навчання. Першокурсникам досить важко адаптуватися до нових умов і нових вимог. Вони часто невпевнені, сумніваються у правильності професійного вибору. На цьому етапі викладачі ЗВО повинні допомогти студентам, адже саме від їх професійних дій у студентів виникають відчуття впевненості, співчужності в освітньому процесі, зростає інтерес до навчання тощо.

Подальший розвиток здібностей студентів, формування відповідальності за своє професійне становлення, самостійності відбувається на етапі інтенсифікації. На цьому етапі провідною діяльністю є науково-пізнавальна, студенти починають глибше усвідомлювати свою професію, поглиблюють уявлення про себе як майбутнього вчителя. Налагодження взаємодії з учасниками освітнього процесу є продуктивною діяльністю, що відзначається активним співробітництвом, міжособистісною толерантністю.

Етап ідентифікації (завершальний етап професійного навчання) відзначається формуванням готовності майбутнього вчителя до здійснення професійної педагогічної діяльності. У студентів формуються практичні установки на обрану професію, з'являються нові професійні цінності тощо.

Для визначення загального рівня розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки необхідно конкретизувати систему критеріїв з відповідними показниками та рівнів її розвитку.

Отже, до критеріїв розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів ми віднесли *комунікативну толерантність, комунікативні установки та самоприйняття*.

Комунікативна толерантність є свідченням того, що людина не бачить певних розбіжностей між підструктурами своєї особистості та іншої людини, або ж не переживає з цього приводу. До показників комунікативної толерантності відносимо: відсутність тенденції оцінювати інших, розглядаючи як еталон самого себе; розуміння та прийняття індивідуальності інших людей; стриманість, тактовність по відношенню до інших людей; некатегоричність особистості; відсутність бажання перевиховати, переробити іншу людину; здатність прощати іншому його помилки; відсутність прагнення підлаштувати іншу людину під себе; уміння пристосовуватися до характерів, звичок, установок або домагань інших [58,с.33].

Готовність особистості неупереджено ставитися до оточення забезпечують комунікативні установки. Основні показники комунікативної установки:

- готовність до усвідомлення та утримання від прямих агресивних реакцій;
- доброзичливі, відкриті судження про інших людей;
- несхильність до бурчання;
- позитивний досвід спілкування з оточуючими.

Критерій «самоприйняття» означає те, що особистість неупереджено ставиться до своїх переваг та недоліків, готова прийняти себе такою, якою вона є, відкрита для саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення.

До рівнів розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів відносимо:

- 1) *високий рівень толерантності* - стійкий прояв у свідомості та поведінці студентів толерантності (урівноваженість та передбачуваність; бажання віднайти баланс між власними інтересами та інтересами інших; вияв довіри до інших людей, доброзичливе ставлення; переважання позитивних суджень про людей, віру в їх кращі якості; високий рівень самоприйняття)
- 2) *середній рівень толерантності* – ситуативний прояв толерантності у свідомості та поведінці (нестійке сприйняття інших учасників комунікації; нейтральне ставлення до певних людей та вияв прихованої жорстокості, упередженості. При цьому зовні студент може показувати вихованість, стриманість, а насправді це не так. Є певні перешкоди у прийнятті себе, виникають сумніви та незадоволення собою.
- 3) *Низький інтолерантний рівень* – негативні реакції на певні відмінності з іншими людьми; невміння стримувати своє невдоволення; прояв недовіри, недоброзичливості у ставленні до інших людей; необґрунтований негативізм, відкрита жорстокість; серйозні проблеми у самоприйнятті, невіра у власні сили, упередженість.

Підбір методів та методик, які б дозволили чітко дослідити показники структурних компонентів толерантності на кожного з етапів професійного становлення був утруднений тим, що єдиної загальноновизнаної методики діагностики толерантності немає, через те, що існують різні позиції дослідників стосовно даного феномену.

Для дослідження когнітивного структурного компоненту толерантності ми провели анкетування «Що таке толерантність?» Дана анкета містила два блоки запитань: відкриті запитання (чи розуміють студенти поняття «толерантність», її зміст та особливості); закриті запитання (чи усвідомлюють студенти актуальність феномену толерантності у сучасному житті в цілому та

необхідність її сформованості у вчителя, а також, самооцінка власної толерантності та прагнення до вдосконалення).

Перше питання анкети – студентам потрібно було дати визначення феномену «толерантність». Аналіз відповідей засвідчив, що більшість студентів розуміють дане поняття як ставлення до інших людей, ввічливе ставлення. Це стосується, зокрема, студентів першого курсу, які особливо наголошують на «ввічливому ставленні». Певний відсоток респондентів розуміють толерантність як вміння або ж здатність (вміння сприймати все без агресії; сприймати думки інших людей; уміння вирішувати проблеми без конфліктів). На всіх курсах студенти найчастіше відповідали на це питання так «толерантність – це вихованість». Відтак, бачимо, що студенти загалом вірно трактують окремі ознаки толерантності, але слід зазначити те, що вони її розуміють дещо вузько, як ознаку вихованості. Цілісне уявлення про толерантність як інтегральну якість особистості не прослідковується.

У другому питанні ми намагалися з'ясувати уявлення студентів про толерантну особистість, її якості. Студентам потрібно було визначити найголовнішу якість толерантної особистості. Тут результати такі: 20 відсотків студентів визначили вихованість як найголовнішу якість толерантної особистості, інші – ввічливість, повага. Серед якостей, що зустрічаються рідше, це: доброзичливість, порядність, справедливість, чесність. Аналіз по курсам говорить про більшу чіткість у визначенні у студентів 1-ого курсу. Відзначимо й те, що серед якостей толерантності переважають соціальні характеристики (вихованість, ввічливість, порядність, комунікабельність), що пояснюється бажанням уникати конфліктів, дотримуватися норм співіснування.

Третє питання анкети: «вказати відомих людей, які втілювали ідеї толерантності та утверджували їх на власному прикладі». Аналіз відповідей показав, що студенти досить поверхово знають таких людей, які втілюють практику толерантності. Наступне питання передбачало визначення меж

толерантності. Тут не всі студенти змогли дати відповідь та зорієнтуватися. Вони вважають, що вся суть у тому, що люди не досить толерантні один до одного.

Отже, одержані відповіді на питання анкети вказують на необхідності проведення цілеспрямованої роботи із засвоєння студентами-майбутніми учителями понятійного поля толерантності, розуміння її змісту та особливостей, професійної значущості.

Зміст когнітивного компоненту толерантності ми досліджували також за допомогою методики В.Бойка «Комунікативна толерантність» (додаток Б). Ця методика дозволила нам виявити такі когнітивні особливості толерантності як: розуміння та прийняття інших; вміння оцінювати інших з орієнтацією на себе, власні якості; категоричність під час оцінки інших. Шкала дослідження за методикою Бойка: максимум – 15 балів: від 0 до 5 – високий рівень толерантності, 6 – 10 балів – середній рівень, 11-15 – показник низького рівня толерантності.

Рівень сформованості когнітивного компонента толерантності за результатами анкети «Що таке толерантність» та методики В.Бойка «Комунікативна толерантність» відображено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Особливості когнітивних характеристик толерантності студентів-майбутніх учителів

Вибірки	1 курс (N = 27)	2 – 3 курси (56)	4 – 5 курси (N = 35)
Показники когнітивних характеристик	Середнє арифметичне	Середнє арифметичне	Середнє арифметичне

Неприйняття індивідуальності іншого	6,2	6,7	5,7
Орієнтація на себе, як на еталон	5,7	6,1	5,7
Категоричність	7,8	7,7	7

Таким чином, дещо завищений рівень «категоричності» у судженнях студентів усіх курсів пояснюємо тим, що інформацію, яку вони сприймають – засвоюють некритично. Високі показники «невміння приймати індивідуальність іншого» - це певна стереотипність мислення та сприйняття, нерозуміння партнера.

Отже, загалом дослідження когнітивного компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів показало досить поверхневі знання та уявлення про зміст толерантності та її особливості. Середні показники – це свідчення підвищеного рівня егоцентризму, прояву інтолерантності у судженнях та розумінні іншої людини, яке заважає сприймати її такою якою вона є. Змінити такий стан можна шляхом вдосконалення навчальних програм, включення в освітній процес спецкурсів з розвитку толерантності.

Для дослідження особистісного компоненту у структурі толерантності, з метою вивчення особливостей самоприйняття, ми використали методіку В.Семиченко «Методика визначення міри згоди з собою». Дана методика дозволила діагностувати наявність перешкод, через які особистість невзможі сприймати себе повноцінно та поважати себе. Респонденти, за цією методикою, поділялися на три групи: високий рівень самоприйняття (100-150 балів); обмежене самоприйняття (50-99 балів); не прийняття себе (0-49 балів).

Особливості толерантності у системі особистісних цінностей та орієнтацій студентів-майбутніх учителів, ми намагалися прослідкувати в міру актуалізованості у свідомості студентів системи толерантних цінностей: спілкування (трепимість, чуйність, вихованість, чесність); альтруїстичні цінності (чуйність, терпимість); цінності прийняття (трепимість, чесність, самоконтроль). Ми керувалися тим, що рівень актуалізованості толерантності дозволить стверджувати про міру сформованості та усвідомлення змісту толерантності студентами-майбутніми учителями.

Ми переконані в тому, що толерантність – це інструментальна цінність, саме тому, ми виділили групу цінностей, що визначають змістовно-інструментальний бік толерантної спрямованості особистості: життєрадісність, самоконтроль, терпимість, відповідальність, вихованість, незалежність, чуйність, непримиренність до недоліків, широта поглядів. Така система цінностей містить такі соціальні та етичні цінності, які є для студентів засобом досягнення життєвих цілей, прояву толерантного способу дій.

За методикою ціннісних орієнтацій М.Рокича (адаптація Н.Семенова, В.Ядова), студентам потрібно було скласти рейтинг інструментальних цінностей. Для того, щоб зрозуміти рівень актуалізованості толерантних цінностей у свідомості студентів-майбутніх вчителів треба було визначити ранг інструментальних цінностей.

Аналіз результатів ранжування студентами інструментальних цінностей, результати якого представлені у таблиці 1.2, дозволив виявити загальні показники особистісного компоненту толерантності.

Таблиця 1.2

Особливості особистісного компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів (ціннісні орієнтації)

Вибірки	1 курс (N = 27)	2 - 3 курси (N = 56)	4 - 5 курси (N = 35)
---------	--------------------	-------------------------	-------------------------

Цінності	Р.Р.	Ід.Р.	Р.Р.	Ід.Р.	Р.Р.	Ід.Р.
Терпимість	10	8	8	14	14	15
Відповідальність	1	2	1	1	1	2
Незалежність	9	7	9	6	9	10
Самоконтроль	12	13	15	11	11	8
Широта поглядів	8	10	11	11	13	12
Чуйність	16	12	11	17	15	16
Непримиренність	18	18	18	18	18	18

Примітки: Р. Р. – реальний рейтинг; Ід.Р. – ідеальний рейтинг.

Результати трьох вибірок свідчать про те, що студенти в реальному рейтингу в якості провідних обради цінності справи (відповідальність і освіченість) та цінності спілкування (чесність і вихованість). Студенти всіх курсів переважно орієнтуються на цінності справи, де переважає суспільний та моральний обов'язок, порядок, усталеність життя. Ці ж самі цінності представлені в ідеалі з незначними варіаціями. Менш стійкими та визначеними є цінності, представлені в середній частині 18-рангової шкали. Так, цінність «терпимість до поглядів і думок інших, уміння вибачати іншим їхні помилки» по-різному сприймається студентами залежно від термінів навчання у ЗВО. Першокурсники ставлять «терпимість», у реальному рейтингу, на 10 місце, однак, розуміючи її переваги, в ідеалі вони підвищують рейтинг терпимості до 8 позиції. Старшокурсники «терпимість» оцінюють значно нижче (реальний рейтинг – 14 місце, ідеал – 15 позиція), що є свідченням того, що студенти старших курсів не розглядають її як дієвий засіб професійної діяльності та спілкування. Неоднозначно оцінюють студенти різних курсів широту поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати чужі звички, звичаї). Ця цінність притаманна здебільшого людям, які прагнуть взаєморозуміння з іншими та займаються самопізнанням.

Констатуємо, що більшість «толерантних» цінностей у респондентів, за винятком «відповідальність» та «вихованість», розміщені в зоні з меншою суб'єктивною значимістю з тенденцією зниження в ідеальному рейтингу, що є свідченням недостатньої актуалізованості у свідомості респондентів. Свідченням переважання тенденції до реалізації раціонально-прагматичної толерантності, з тенденціями до компромісу, конформності є взаємне розташування більшості цінностей. Якщо ж студенти ігнорують цінності – це говорить про однобічність розвитку ціннісно-сміслової сфери їх особистості. Тут слід проводити роботу з розвитку таких якостей толерантної особистості як: гуманність, чуйність, рефлексивність, широта поглядів, підвищення рівня домагань.

Таким чином, дослідження динаміки розвитку характеристик особистісного компоненту толерантності студентів-майбутніх вчителів показало, що вона характеризується прогресивно-регресивним та нерівномірним розвитком його складових, а студенти не до кінця розуміють зміст даного компоненту.

Дослідження емоційного компоненту толерантності здійснювалося за допомогою методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В.Бойка, яка дозволила дослідити особливості емоційного компоненту толерантності. Дана методика спрямована на визначення рівня емпатії студентів-майбутніх учителів (показник емпатії коливається від 0 до 36, де 30 балів і більше – це високий рівень емпатії, 29-22 бали – середній показник, 21-15 – низький рівень емпатії, менше 14 балів – це дуже низький емпатійний рівень).

Результати динаміки прояву емоційного компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів представлено у таблиці 1.3.

Особливості емоційного компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів

Вибірки Показники емпатії	1 курс N = 27	2 – 3 курси N = 56	4 – 5 курси N = 35
Раціональний канал	3,2	3,4	3,6
Емоційний канал	2,6	3	3
Інтуїтивний канал	3	3,2	3,3
Установки емпатії	3,3	3,2	3,4
Здатність до емпатії	2,9	2,8	2,9
Ідентифікація	2,9	3	3
<i>Сумарний показник</i>	<i>17,9</i>	<i>18,6</i>	<i>19,4</i>

Як видно з результатів таблиці, у студентів-майбутніх учителів загалом невисокий рівень емпатії, що знаходиться на крайній межі середнього рівня. Показник «здатність до емпатії» є низьким у студентів всіх курсів. Сумарний показник емоційного компоненту знаходиться у межах середнього рівня.

Показники поведінкового компонента у структурі толерантності досліджувалися за допомогою методики В.Бойка «Комунікативна толерантність» (частина 2), яка дозволила нам інтерпритувати такі поведінкові ознаки, як: нетерпимість до стану фізичного або психічного дискомфорту у інших людей; схильність підлаштовувати інших людей під себе; вміння уникати неприємних моментів під час спілкування з іншими; бажання перевиховати іншого; вміння прощати; адаптивні здібності під час комунікації. Кожна з визначених шкал має максимум 15 балів: 0-5 балів – толерантний

рівень, 6 – 10 балів – середній рівень толерантності, 11-15 балів – інтолерантний рівень.

Встановлено, що загальний рівень комунікативної толерантності студентів знаходиться на межі середнього та низького (інтолерантного).

Отже, рівень сформованості поведінкового компонента толерантності за результатами методики В.Бойка «Комунікативна толерантність» (частина 2) представлено у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Особливості поведінкового компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів

Показники	Вибірки	1 курс (N = 27)	2 – 3 курси (N = 56)	4 – 5 курси (N = 35)
Схильність підлаштовувати інших під себе		6,2	7	6,4
Нетерпимість до дискомфорту у партнера		5,3	5,9	5,3
Невміння приховувати неприємні почуття		8	8,1	7,2
Схильність перевиховувати		6	6,9	6,4
Невміння вибачати іншому його помилки		6,6	7,1	6,8
Адаптивні здібності у взаємодії з людьми		6,5	7	6,1
<i>Загальний показник</i>		58,3	62,6	56,5

Відзначаємо, що реакція (поведінка) студентів на некомунікабельні риси особистості дещо знижується від 1-ого до старших курсів. Студенти взмозі терпимо ставитися до інших, тоді, коли вони емоційно нестійкі (фізичний чи психічний дискомфорт). Загальною проблемою для студентів всіх курсів є

«невміння стримуватися», що пояснюється певними недоліками у вмінні здійснювати саморегуляцію.

Отже, переважна більшість показників поведінкового компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів мають середні показники.

Таким чином, здійснений аналіз структурних компонентів толерантності за відповідними показниками дозволяє підсумувати наступне:

- переважна більшість показників структурних компонентів толерантності є недостатньо розвинута, що пояснюється віковими, індивідуально-особистісними якостями студентів, які зазнають впливу на кожному етапі професійного становлення під час навчання у ЗВО;
- розкрито особливості розвитку толерантної особистості студента, на різних курсах навчання та виявлено певні якості, які й утворюють «толерантного студента»:

1. студенти першого курсу (період адаптації) – студенти, які орієнтовані на цінності справ, а цінності толерантного поля у них мало актуалізовані. Першокурсникам потрібно забезпечити толерантне ставлення з боку інших людей (учасників освітнього процесу), бо виявляти його самі вони ще не готові та не вміють. У студентів даної вікової групи завищений рівень категоричності у судженнях та висновках, вони оцінюють людей «по собі», за власними звичками та установками. Вони приймають себе частково, виявляють показники завуальованої жорстокості, є нетерпимими до інших. Показники емпатії мають середні значення.

2. студенти середніх курсів (період інтенсифікації) вже більше цінують свою незалежність, проте демонструють інтолерантну поведінку та погляди, вони мають високі показники жорстокості, виявляють багато звинувачувальних реакцій. Цей період професійного становлення характеризується тим, що студенти потребують підтримки психологічної та забезпечення комфортних умов для розвитку визначених якостей толерантності.

3. студенти старших курсів вже більш зорієнтовані на цінності справ, почуття відповідальності. Вони є толерантними у спілкуванні та поведінці з іншими учасниками освітнього процесу, однак ще присутня певна агресивність та немає суттєвих зрушень у самоприйнятті, прагненні до саморозвитку, самоактуалізації.

Отже, кількісний аналіз рівнів толерантності студентів-майбутніх учителів за структурними компонентами показав, що загалом переважає середній рівень розвитку толерантності, високий рівень продемонстрували 5% студентів. Відсоток студентів з дійсно низьким рівнем толерантності є невеликим (6%). Аналіз по курсам (періоди професійного становлення), який представлений нижче у таблиці 1.5, не показує значної позитивної динаміки, що свідчить про те, що у процесі навчання майже не відбувається активного розвитку толерантності як особистісної та професійно-значущої якості майбутніх учителів.

Таблиця 1.5

**Дослідження динаміки розвитку толерантності
студентів-майбутніх вчителів**

	Толерантний рівень		Середній рівень		Інтолерантний рівень	
	N	%	N	%	N	%
Уся вибірка (N = 118)	16	13,5	78	66,1	24	20,4
1 курс (N = 27)	5	18,5	16	59,2	6	22,3
2 - 3 курси (N = 56)	6	9	42	75	9	16
4 - 5 курси (N = 35)	8	22,8	22	62,9	5	14,3

Таким чином, толерантність, як особистісна та професійна якість студентів-майбутніх вчителів, у процесі професійної підготовки у ЗВО не отримує належної підтримки для свого розвитку. Переважна більшість респондентів виявила ситуативний прояв толерантності у свідомості та поведінці, що потребує обґрунтування оптимальних педагогічних умов розвитку досліджуваного феномену. Розкриттю цього питання присвячений на наступний розділ нашого дослідження.

Висновки до першого розділу

У сфері вивчення суспільних наук феномен «толерантність» має дисциплінарний статус, як якість та характеристика особистості – виявляється на таких рівнях: особистісний (диспозиційна), біопсихічний (фрустраційна), індивідуально-психологічний (комунікативна).

Під час теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, встановлено, що толерантність відображає міру терпіння особистості, якість та тип поведінки, повагу та прийняття відмінностей, здатність відходити від норм та прикладів. У змісті толерантності лежить ціннісне ставлення людини до себе та інших, до навколишньої дійсності. Грунтуючись на положеннях ціннісно-сміслового підходу, *толерантність студента-майбутнього вчителя* інтерпритовано як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, вміння приймати та розуміти себе та інших людей, здатність до аналізу й регулювання емоційних станів, вміння застосовувати технології ефективної взаємодії, проявляти інтерес до саморозвитку та самовдосконалення.

У структурі толерантності виділено чотири компоненти: особистісний компонент (ціннісна, мотиваційна складова), когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти – (операціональна складова: знання, уміння, здібності). Отже, толерантність майбутніх вчителів є цілісним

утворенням зі своєю структурою, яка проявляється у взаємозалежності її основних компонентів.

За цільовими, змістовими та структурно-функціональними характеристиками нами виокремлено форми та типи толерантності, які притаманні професії вчителя: 1) адаптивна толерантність (терпимість до невизначеності); 2) конструктивна толерантність; 3) диспозиційна толерантність. Розкриті специфіка їх прояву та психологічні механізми.

До критеріїв розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів ми віднесли *комунікативну толерантність, комунікативні установки та самоприйняття* з відповідними показниками. Так, комунікативна толерантність (відсутність тенденції оцінювати інших, розглядаючи як еталон самого себе; розуміння та прийняття індивідуальності інших людей; стриманість, тактовність по відношенню до інших людей; некатегоричність особистості; відсутність бажання перевиховати, переробити іншу людину; здатність прощати іншому його помилки; відсутність прагнення підлаштувати іншу людину під себе; уміння пристосовуватися до характерів, звичок, установок або домагань інших); комунікативні установки (готовність до усвідомлення та утримання від прямих агресивних реакцій; доброзичливі, відкриті судження про інших людей; несхильність до бурчання; позитивний досвід спілкування з оточуючими. Критерій самоприйняття (неупереджене ставлення до своїх переваг та недоліків, готовність до прийняти себе, відкритість для саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення). До рівнів розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів віднесли: високий, середній та низький.

Здійснений аналіз стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів засвідчив, що загалом переважає середній рівень розвитку толерантності, високий рівень продемонстрували 5% студентів. Відсоток студентів з дійсно низьким рівнем толерантності є невеликим (6%). Аналіз по

курсам (періоди професійного становлення), не показав значної позитивної динаміки, що свідчить про те, що у процесі навчання майже не відбувається активного розвитку толерантності як особистісної та професійно-значущої якості майбутніх учителів.

РОЗДІЛ 2

ОБГРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1 Створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти

Результати емпіричного дослідження стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки є свідченням того, що на усіх етапах навчання та система, яка є наразі недостатньо сприяє розвитку толерантності у студентів, не стимулює, в повній мірі, їх особистісний та професійний розвиток толерантності. Такий процес є стихійним та малокерованим, що призводить до зниження ефективності та якості толерантності як одної з найбільш значущих якостей майбутніх учителів.

Тож, вважаємо за необхідне обґрунтувати педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів, які б сприяли оптимізації даного процесу.

Здійснений, у попередніх параграфах нашого дослідження, аналіз наукових праць присвячених формуванню готовності майбутніх учителів до здійснення професійної діяльності (О.Біда, В.Бондарь, І.Шапошнікова, Л.Канішевська, Н.Клокар, А.Крамаренко та ін.), праць з дослідження готовності студентів до різних аспектів виховання, питання щодо формування толерантності студентів-майбутніх учителів – дозволив нам обґрунтувати педагогічні умови розвитку толерантності.

Під педагогічними умовами будемо розуміти ті обставини, комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених факторів, які дозволяють здійснити процес, у нашому дослідженні, - це процес розвиток толерантності у студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки [59,с.159].

Сучасні педагогічні джерела подають декілька підходів до визначення умов розвитку, формування певного процесу, якостей. Так, докладний (описовий) підхід – прагнення усі обставини деталізувати, з метою, щоб нічого не пропустити; концептуальний підхід – визначення декількох (2-3) головних умов; поетапний підхід – подання низки вимог у чіткій послідовності; організаційний – визначення тільки тих умов, що сприятимуть реалізації конкретної еспериментальної моделі.

Перший підхід виокремлює та пояснює дослідниця В.Ляпунова (підготовка майбутніх учителів до формування толерантності у школярів), що може бути корисним у межах нашого дослідження, адже науковиця використовує загальні професійно-педагогічні підходи. Так, авторка, описуючи педагогічні умови реалізації системи професійної підготовки, виокремлює вісім головних вимог:

- функціонування толерантного освітнього середовища у системі цінностей;
- стимулювання студентів та їхньої професійної діяльності до опанування сіма способами прояву толерантності у професії;
- підвищення рівня загальнокультурної компетентності майбутніх учителів, узагальнення знань про гуманістичні цінності, вироблення у студентів «толерантного мислення»;
- розкриття потенціалу дисциплін професійного циклу у процесі формування готовності до прояву толерантної взаємодії;
- застосування в освітньому процесі сучасних інтерактивних технологій навчання та виховання;
- тісний взаємозв'язок теоретичної та практичної підготовки студентів-майбутніх учителів з метою вироблення уявлень про професійну діяльність та толерантну взаємодію в ній;
- налаштованість викладацького складу ЗВО на формування толерантності у майбутніх фахівців [65,с.18].

Прикладом поетапного підходу розвитку толерантності педагогів є дослідження Г.Безюлевої та Г.Шеламової, яка містить діагностику психологічного клімату студентсько-викладацького колективу ЗВО та визначає компетентності шляхом інформування щодо толерантності як професійно значущої якості вчителя [65].

Діагностику, групове інформування та індивідуальне консультування, психологічні тренінги – пропонують у своїй технології формування толерантності вчителів дослідники В.Сітаров та В.Маралову. Науковці виокремлюють 5 соціально-психологічних способів формування толерантності:

- недопустимість прояву упередженості, вміння знаходити вихід з конфліктної ситуації;
- вироблення правильних уявлень про особистість та її поведінку;
- вміння спілкуватися вільно без стереотипів;
- інформування щодо проявів толерантності (з метою уникнення інтолерантної поведінки);
- забезпечення умов рівноправної взаємодії усіх соціальних груп [70,с.113].

Дослідниця І.Пчелінцева розкрила практичні основи побудови толерантного середовища .у якому може розвиватися та виховуватися толерантна особистість. На думку авторки, толерантне середовище у ЗВО є відкритим для спілкування, налагодження міжособистісної взаємодії, воно ґрунтується на моральних засадах та цінностях. Побудова такого освітнього середовища передбачає визначення стійких умов для формування толерантної особистості: розуміння як певної необхідності та прийняття установок на формування толерантної особистості, окреслення перспектив формування толерантної особистості, корекцію діяльності та спільного спілкування, визначення досвіду толерантної поведінки [76,с.155].

Визначення принципу толерантності у діяльності усіх учасників освітнього процесу в ЗВО, за Л.Гринкруг, передбачає такі умови, які б

забезпечували розвиток психологічних установок толерантної свідомості учасників, надавали можливість для особистісно-професійного розвитку; організацію спільної діяльності з проявами свободи поглядів та думок; стимулювання прийомів толерантності, які б сприяли розвитку навичок критичного мислення та вироблення самостійності, заснованих на гуманістичних цінностях.

За П.Комогоровим, формуванню толерантності у студентів сприятимуть наступні педагогічні умови:

- інформатизація студентів щодо змісту та сутності феномену толерантності;
- перетворення толерантності у систему особистісних цінностей студента та в регулятивний принцип професійної діяльності;
- вироблення установок на прояв толерантності, формування умінь та навичок толерантної взаємодії;
- використання інтерактивних технологій у процесі формування толерантності [80,с.36].

Цікавим у межах нашого дослідження є погляди на проблеми О.Столяренка, який до психолого-педагогічних умов формування толерантності відносить такі, як: орієнтація студентів на суб'єкт-суб'єктну особистісну модель взаємин; формування здатності до усвідомлення себе суб'єктом спілкування (рефлексія), готовності до саморегуляції за будь-яких обставин; прояв у студентів емпатійних почуттів; підвищення сенситивності до ідей толерантності й ненасильства та вироблення у своїх учнів такої ж позиції; використання сучасних інноваційних технологій (тренінги, проекти), які сприяють успішному формуванню навички толерантної поведінки [68,с.46].

Дослідниця Ю.Тодорцева до педагогічних умов формування толерантності майбутніх учителів відносить наступні:

- оновлення змісту навчальних дисциплін щодо феномену толерантності;

- вміння вирішувати конфліктні ситуації засобами техніки вчителя-фасилітатора;
- створення ситуацій успіху в освітньому середовищі ЗВО [70,с.113].

Соціальне замовлення на формування толерантності, за переконанням Г.Бардієр, визначає такі шляхи її розвитку: обґрунтування толерантності як провідної моральної цінності; переформатування системи моральних цінностей та переконань; забезпечення та формування толерантного середовища та способу життя [13].

Аналізуючи психологічний зміст педагогічної толерантності, О.Нурлігаянова зазначає, що у її формуванні слід опиратися на цілісний підхід та розуміти толерантність через визнання можливих толерантних взаємовідносин до доброзичливих стосунків. До засобів формування толерантності слід віднести дискусію, ділові ігри та тренінги.

Дослідниця А.Скок, при аналізі соціально-психологічних особливостей комунікативної толерантності викладача ЗВО, виявила, що педагогічними умовами оптимізації процесу виховання толерантності викладача є такі: розуміння сутності толерантності викладача ЗВО; вміння здійснити діагностування власного рівня толерантності та визначити чинники, які її визначають; вміти налагодити толерантну взаємодію з усіма учасниками освітнього процесу [65,с.13].

Отже, як бачимо, переважна більшість дослідників акцентують увагу на способах формування когнітивного та поведінкового компонентів толерантності студентів, у той час як, формуванню основного компоненту – особистісного – приділено недостатньо уваги.

Таким чином, здійснений аналіз поглядів науковців на проблему формування толерантності студентів дозволяє нам визначити педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Виходячи з цього, серед педагогічних умов розвитку толерантності майбутніх учителів виокремлюємо наступні: *створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти; використання інноваційних методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності; відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання.*

Дослідник М.Якібчук, аналізуючи педагогічну модель формування толерантності у студентів ЗВО, визначає такі основні умови її впровадження:

- 1) налагодження толерантної інтеракції у навчально професійній взаємодії;
- 2) забезпечення інформаційного потоку щодо феномену толерантності;
- 3) створення толерантного простору на заняттях у ЗВО;
- 4) розробка навчально-методичного комплексу з метою розвитку толерантності у студентів [85].

Ю.Тодорцева, розкриваючи процес формування толерантності у студентів-майбутніх учителів на етапі професійної підготовки, до основних умов зазпечення цього процесу відносить такі:

- оновлення змісту навчальних дисциплін що стосується феномену толерантності;
- вироблення умінь конструювання, аналізу й презентації способів розв'язання конфліктних педагогічних ситуацій засобами техніки вчителя-фасілітатора;
- забезпечення доброзичливого мікроклімату у спілкуванні з учасниками освітнього процесу [71].

Вивчення досвіду підготовки майбутніх учителів до формування толерантності в учнів США та можливість його впровадження у школи України, дозволило дослідниці О.Орловській виокремити комплекс організаційно-педагогічних умов формування толерантності:

- поєднання змісту, форм і технологій для формування особистісно-професійних якостей;
- моделювання комплексу знань, умінь та навичок для формування толерантності в учнів;
- застосування інноваційних технологій навчання та виховання;
- впровадження нових підходів та рекомендацій щодо формування змістового компонента освітніх програм з професійної підготовки майбутніх учителів;
- врахування зарубіжного досвіду щодо питань формування толерантності особистості [57,с.160].

Ідеї та висновки О.Орловської, як і попередніх дослідників, можна використати у нашому дослідженні, а саме: оновлення змісту програм, визначення форм, технологій на розвиток толерантності студентів-майбутніх учителів.

Дослідниця І.Кривошопка, говорячи про процес формування толерантності майбутніх викладачів ЗВО, дотримується поетапного підходу та визначає основні умови реалізації цього процесу:

- створення толерантного освітнього простору на заняттях;
- насичення змісту навчальних дисциплін (матеріалу) формування моральних цінностей у студентів;
- систематичне застосування інноваційних активних методів і прийомів формування толерантної педагогічної позиції, інноваційних особистісно орієнтованих технологій, стимулювання толерантної поведінки майбутніх викладачів як найвищого вияву професійної майстерності [48,с.11].

Таким чином, ґрунтовний аналіз наукових розвідок проблеми розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки та окремих її аспектів свідчить про те, що науковці пов'язують цей процес з чотирма основними чинниками: освітнє середовище; особистісні якості

учасників освітнього процесу; зміст та якість процесу професійної підготовки майбутнього вчителя.

Тож, цілком зрозумілим є те, що першою та провідною педагогічною умовою розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки ми визначили – *створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти.*

Саме цю умову визначаємо провідною, виходячи з логіки того, що толерантна особистість (студент) може формуватися тільки у толерантному середовищі: «функціонування толерантного освітнього простору» (В. Ляпунова), «формування толерантного простору» (О. Козлова, Т. Гребеник), «створення толерантного освітнього простору» (І. Кривошопка), «створення толерантного середовища у студентській групі» (К. Розум), «створення толерантного середовища» (Ю. Гордієнко), «створення імітаційного толерантно-комунікативного простору» (М. Якібчук), «формування позитивного соціально-виховного середовища» (О. Будник), «демократизація освітньо-виховного середовища» (О. Сакалюк), «упровадження ідей педагогіки толерантності» (Н. Бирко) тощо».

Ми переконані ще й в тому, що толерантне освітнє середовище є важливою умовою не тільки формування толерантності у студентів, але й забезпечить підготовку майбутніх учителів до прояву толерантності до своїх вихованців у майбутній професійній діяльності. Тут виходимо з тієї позиції, що: освітнє середовище, у якому перебуває студент слугує засадою для побудови освітнього середовища за таким принципом: толерантне середовище ЗВО – толерантний учитель – толерантне освітнє середовище в школі – толерантний учень.

Створення толерантного освітнього середовища – це включення знань про його структуру та засади, усвідомлення ціннісних орієнтирів та вміння його організувати. У сучасних науково-педагогічних джерелах толерантне середовище визначається як таке, у якому є можливість для вільного прояву студентами власної індивідуальності у всіх можливих проявах; це середовище, яке є безпечним (тобто не несе загрози для психічного та фізичного здоров'я студентів). Тобто, це таке середовище, яке сприяє благополуччю кожного студента, тут всі відчують свою приналежність до групи [79,с.278].

У толерантному освітньому середовищі викладач виявляє повагу та професійну честь по відношенню до кожного студента, він цікавиться їхнім емоційним станом, ідеями та життєвими переживаннями. Тут студенти можуть вільно виражати себе, їм комфортно, вони впевнені у собі та своїх силах, вони позбавлені прояві агресії та недобррозичливого ставлення з боку викладачів. Студенти налагоджують взаємодію з іншими учасниками освітнього процесу на засадах поваги людської гідності та прийняття інших незалежно від соціального стану.

На думку Т.Єжової, основними ознаками толерантного середовища є:

- відкритість для налагодження комунікації, діалогу для різних особистостей (за соціальним статусом, зовнішніми ознаками);
- створення такого колективу, де право людини бути собою не обмежується певними умовами, де відбувається прищеплення моральних цінностей та переконань, де формується стереотип позитивного сприйняття «інших»;
- вироблення стійкості до внутрішніх змін та зовнішніх впливів за допомогою їх пом'якшення, зниження негативного та підвищення позитивного потенціалу середовища засобами, доступними навчальному закладу, а не шляхом усунення того чи іншого протиріччя всередині закладу або нейтралізацію якогось зовнішнього негативного впливу;

- прояв гуманного доброзичливого ставлення, що прослідковується у налагодженні тісної співпраці студентів з викладачами;
- індивідуальний підхід до кожної особистості [79].

Освітнє середовище, у якому перебувають студенти, має декілька рівнів:

- 1) загальносуспільний (на рівні країни – реалізується через освітню і культурну політику держави);
- 2) регіональний (пов'язаний з регіоном з його традиціями та особливостями);
- 3) локальний (особливості регіону, в якому знаходиться заклад вищої освіти);
- 4) загальноуніверситетський (традиції закладу вищої освіти);
- 5) специфічно-освітній (залежить від освітнього рівня, на якому навчається студент);
- 6) мікроосвітній (конкретна група, спеціальність) [79,с.281].

Для студентів-майбутніх учителів дуже важливу роль відіграє мікроосвітнє середовище – група, в якій вони навчаються протягом всього періоду, курс та факультет. Таке освітнє середовище створюється викладачем разом зі студентами, враховуються при цьому потреби та інтереси. Освітнє середовище створюється для розвитку студентів, формування у них професійно значущих якостей, зокрема толерантності. Звідси впливає важлива роль куратора, як організатора та автора толерантного освітнього середовища, який визначає моделі поведінки студентів, сприяє прояву толерантної взаємодії між усіма учасниками.

Слід зазначити й те, що освітнє середовище, у якому перебувають студенти, не обмежується одним викладачем (куратором), воно позбавлене прямого впливу з боку батьків, передбачає активну позицію студентів, адже вони вже мають досвід перебування в інших освітніх системах (наприклад, школа), і тому, повинні вміти швидко адаптуватися до нових умов навчання.

У закладі вищої освіти освітнє середовище є складнішим, адже воно забезпечується викладачами різних навчальних дисциплін, які є представниками різних наукових шкіл, тислів викладання тощо. Діяльність викладачів ЗВО, у порівнянні з вчителями шкіл, є менш регламентованою (вони користуються авторськими робочими програмами, які не є по суті такі уніфіковані, як навчальні програми в школі).

Освітнє середовище ЗВО, у контексті соціокультурного підходу, - це такий простір, у якому фіксуються знання та культурний досвід особистості; забезпечуються умови для та можливості для саморозвитку всіх суб'єктів освітнього процесу. Основними функціями освітнього середовища є наступні:

- 1) адаптивна (створення адекватних умов, що забезпечують розвиток майбутнього фахівця, його комфорт, та задоволення потреб у безпеці);
- 2) формувальна (забезпечення здорового способу життя студента шляхом залучення соціальних стереотипів у реалізації життєвих цінностей);
- 3) освітня (визначення системи професійних дій педагога, які впливають на освітню діяльність студентів).

Дослідниця В.Ляпунова толерантне освітнє середовище трактує як складну систему діяльності, спілкування, життя студентів, яка покликана забезпечити комфортну атмосферу навчання, взаємодію учасників освітнього процесу, за допомогою демократичного стилю спілкування незалежно від суб'єктів навчання, особливостей їхньої поведінки, мислення, життєвого досвіду [68,с.46].

До основних рис толерантного освітнього середовища дослідники відносять:

- забезпечення умов ненасильства й безпечної взаємодії в середовищі оточення студента;
- переважання демократичного стилю педагогічного спілкування;
- налагодження діалогу між усіма учасниками освітнього процесу;

- підтримка та доброзичливе ставлення до суб'єктів навчання;
- переважання толерантної взаємодії у спілкуванні;
- побудова відносин на основі довіри, поваги, терпіння між усіма учасниками освітнього процесу;
- забезпечення комфортних умов для творчого самовираження студентів, їх пізнавальної активності;
- підбір оптимальних методів та засобів, які сприятимуть успішному професійному становленню майбутнього фахівця;
- розуміння необхідності формування толерантної особистості у педагогічному процесі;
- усвідомлення підходів побудови толерантного середовища;
- виокремлення принципів побудови толерантного середовища;
- вироблення відносин і досвіду толерантної поведінки як стійкої норми життєдіяльності;
- неупереджене ставлення до студентів з боку викладачів та налагодження міжособистісної взаємодії усіх учасників освітнього процесу;
- вироблення правил поведінки у групі, в аудиторії;
- забезпечення прав та свобод людини;
- мотивування та заохочення студентів, створення ситуацій успіху;
- оцінювання не особистих якостей студента, а його вчинків;
- прояв поваги, честі та гідності до думок та переконань інших;
- вміння спокійно без агресії вирішувати конфліктні ситуації [70,с.114].

Таким чином, цілком очевидним є те, що створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти, позитивно впливатиме на формування толерантності студентів як однієї з провідних професійно значущих якостей майбутнього вчителя.

2.2 Використання інноваційних методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності

Наступною умовою розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі фахової підготовки ми визначили *використання інноваційних методів та прийомів, які сприятимуть підвищенню рівня толерантності*. Провідні дослідники (О.Козлова, Т.Гребеник, О.Сакалюк, І.Кривошاپко) вважають за доцільне використання сучасних інтерактивних технологій навчання, діалогічних методів, насичення освітнього процесу активними методами та прийомами, які спрямовані безпосередньо на формування уміння вирішувати конфліктні ситуації, застосування технологій особистісно-орієнтованого навчання, використання потенціалу педагогічних практик та самостійної роботи тощо. Ідеї науковців мають власну логіку, що стосується визначення умов та завдань, які вони ставили перед собою та способи їх вирішення. Ми ж виходимо з тієї позиції, що розвиток толерантності студентів залежить від вміння розв'язувати конкретні професійні завдання, опираючись на знання отримані у процесі фахової підготовки. Саме тому однією з умов розвитку толерантності є акцент на професійну зорієнтованість процесу навчання, що передбачає використання сучасних інноваційних технологій, добір методів та прийомів освітньої діяльності, що за своєю сутністю є впровадженням *контекстного навчання – це залучення студентів до квазіпрофесійної діяльності*.

Практична зорієнтованість освітнього процесу сьогодні у сучасних наукових джерелах визначається як контекстне навчання. Дослідник А.Вербицький таке навчання трактує як навчання, в ході якого динамічно моделюється предметний і соціальний зміст професійної праці за допомогою використання системи традиційних та інноваційних технологій, методів, прийомів у формах навчальної діяльності, які дуже наближені до форм професійної діяльності. Так, на думку автора, відбувається трансформація

навчальної діяльності студента у професійну діяльність вже фахівця, у нашому випадку, діяльність вчителя [35].

За визначенням Н.Демяненка, контекстне навчання – це концептуальна основа реалізації компетентнісного підходу у професійній педагогічній діяльності, що покликана забезпечити динамічний рух діяльності студента від навчання до реальної професійної діяльності через квазіпрофесійну (тобто, використання різноманітних форм імітації професійної діяльності) Квазіпрофесійна діяльність скеровує діяльність студентів на аналіз, оцінювання певних проблемних ситуацій, самооцінювання у професійній діяльності, налагодження моделей взаємодії з усіма учасниками освітнього процесу, усвідомлення різноманітності педагогічних завдань освітнього процесу та пошук оптимальних рішень для досягнення успіху у професійній діяльності [35].

Нам імпонують думки І.Залесової та Ю.Тодорцевої щодо формування толерантності студентів, які стверджують що умовами формування толерантності є «створення ситуацій полікультурного змісту» та «конструювання, презентація способів вирішення конфліктів у педагогічній діяльності за допомогою використання техніки вчителя-фасилітатора, але ми трансформуємо ці ідеї у сферу квазіпрофесійної діяльності та контекстного навчання [70,с.114].

Отож так як ми визначили контекстне навчання як провідний інноваційний метод, то, методом реалізації даного поняття було обрано моделювання квазіпрофесійних ситуацій (рольова гра, дискусія, імітація, драматизація). Педагогічна ситуація, у сучасних наукових дослідженнях, визначається як:

- сукупність умов, які допомагають вирішити педагогічну задачу (Н.Бордовська та А. Реан);

- діалог викладача і студента на основі протилежних норм інтересів та цінностей, які доповнюються емоційними проявами та спрямовані на трансформацію вже сформованих взаємин (А. Чернишов);
- складова частина педагогічного процесу, що характеризує його стан у певний дискретний момент (у часі та просторі) (І. Коновальчук);
- фрагмент педагогічної діяльності, який включає суперечності між досягнутим і бажаним рівнями вихованості учнів та колективу (В.Федорчук) [53,с.217].

У межах нашого дослідження ми будемо опиратися на визначення О.Пометун, яка трактує ситуацію як опис певного стану проблеми чи явища, який може розв'язуватися у різноманітних напрямках.

Однією з найпоширеніших класифікацій педагогічних ситуацій сьогодні є групування їх за дидактичною метою:

- 1) ситуація-проблема – така ситуація передбачає те, що студенти починають шукати причину виникнення ситуації, формулюють та вирішують проблему;
- 2) ситуація-оцінка – студенти дають оцінку певним рішенням, які вони приймають;
- 3) ситуація-ілюстрація – передбачає те, що студенти одержують приклади з основних тем курсу на підставі вирішених проблем;
- 4) ситуація-вправа – тут студенти розв'язують нескладні завдання, за допомогою методу аналогії (навчальна ситуація).

Однак зазначимо, що у професійній освіті педагогічні ситуації здебільшого поділяють за способом професійним завдань, які повинен вирішити майбутній фахівець, орієнтуючись на специфіку та структуру необхідних якостей. Так, дослідник О.Гуренко пропонує таку класифікацію професійних ситуацій:

- 1) ситуації прогнозування й проектування явищ у суспільстві, які забезпечують формування умінь добирати й аналізувати документи;

моделювати освітній простір у різних типах освітніх закладів; виокремлювати провідні завдання та зміст організаційних форм навчання учнів, оптимальні методи, прийоми, засоби навчання та виховання; налагоджувати інтерактивну взаємодію в освітній діяльності;

2) ситуації вивчення явищ, які спрямовані на формування умінь добирати й застосовувати необхідні методи й методики вивчення та оцінювання особливостей діяльності й розвитку учнів та класу; досліджувати здатність школярів до налагодження конструктивного діалогу з усіма учасниками освітнього процесу;

3) організаційно-технологічні ситуації, які спрямовані на вироблення умінь планувати завдання та зміст педагогічної діяльності; моделювати педагогічний супровід школярів; використовувати інтерактивні методи та форми роботи, поведінки та вироблення активної моральної позиції учнів;

4) ситуації управління й контролю явищ у соціумі, які визначають уміння реалізовувати механізм управління освітнім процесом у соціумі; застосовувати методи контролю, аналізу та оцінки результатів реалізації механізмів соціалізації у суспільстві.

Розгляд такої класифікації педагогічних ситуацій є доречним у межах нашого дослідження, з точки зору групування ситуацій, орієнтуючись на аспекти професійної діяльності та їх звязку з уміннями, які повинні бути сформовані у майбутнього фахівця.

Н.Волкова та В.Бикова, ситуації, що аналізуються у процесі професійної підготовки, називають методом ситуаційних вправ (завдань). До таких вправ дослідниці відносять: вирішення ціннісно-змістових проблем (забезпечують формування готовності студента до керування загальнолюдськими цінностями під час вирішення проблем); ціннісно-сміслові конфліктні ситуації об'єктивної та суб'єктивної дійсності (проблеми та ситуації життєдіяльності – освітні, професійні); рефлексивні ситуації (розуміння студентом власної

відповідальності за наслідки дій та прийняття рішень); ситуації, які передбачають вироблення у студентів регуляції емоційного стану, професійного такту; ситуаційні вправи, що мають на меті навчити приймати рішення, орієнтуючись на професійну проблему з позиції іншої особи, яка приймає рішення, а не тільки критикувати чи засуджувати інших.

Аналізуючи проблему формування толерантності майбутніх учителів, Ю.Тодорцева, однією з умов забезпечення цього процесу визначає - конструювання й презентацію способів розв'язання конфліктних педагогічних ситуацій [71].

Отже, за логікою нашого дослідження, утворюється така класифікація квазіпрофесійних ситуацій, що складається з трьох груп.

1. Перша група ситуацій (ситуації, які спрямовані на розвиток когнітивної складової толерантності студентів-майбутніх учителів – це: інформаційні та проблемні ситуації. Інформаційні ситуації змушують студентів застосовувати знання, здобуті у процесі фахової підготовки та сприяють формуванню умінь трактувати феномен толерантності, виділяти її головні ознаки, порівнювати прояви її різних видів, аналізувати вчинки людини з позиції толерантності та ін. Такі ситуації, за змістом, дуже схожі до ситуацій-ілюстрацій. На формування критичного мислення майбутніх учителів (вміння розв'язувати проблеми, порівнювати різні погляди на проблему, аргументувати вибір власної позиції, вести евристичну бесіду) – орієнтовані проблемні ситуації.
2. Друга група ситуацій передбачає формування емоційно-ціннісного компоненту толерантності студентів-майбутніх учителів. Вона поєднує у собі емоційні, оціночні та мотиваційні ситуації. Так, оціночні ситуації – це ситуації, що скеровують пізнавальну діяльність студентів на врахування різних систем цінностей при оцінці вчинків людей та системи цінностей самих учнів. До самомотивації на толерантне ставлення до проявів іншого

та мотивації учнів до цього спонукають майбутніх учителів мотиваційні ситуації. Емоційні ситуації використовуються з метою налаштування майбутніх учителів на прояв емпатійних почуттів, вироблення власної позитивної емоційної атмосфери, врахування емоційної сфери учнів тощо.

3. Третя група ситуацій (ситуації, які пов'язані з формування діяльнісного компоненту толерантності майбутніх учителів. Сюди входять комунікативні, рефлексійні та алгоритмічно-діяльнісні ситуації. Комунікативні ситуації вимагають від студентів-майбутніх учителів демонструвати своє вміння організовувати виховну взаємодію, визначаючи доцільні її способи та залучаючи до неї всіх учнів. Рефлексивні ситуації скеровують діяльність студентів на оцінку себе та своєї позиції в освітньому процесі, вміння прогнозувати реакцію учнів на власний виховний вплив. Ситуації, що вимагають виконання певних дій за визначеним алгоритмом, певним аналогом або самостійно складеним алгоритмом, керуючись провідною ідеєю – це алгоритмічно-діяльнісні ситуації. Такі ситуації мають на меті сформувати у студентів-майбутніх учителів вміння визначати стан сформованості певних характеристик толерантності в учнів, використовувати методи, прийоми та засоби толерантного виховання, обирати дидактичні матеріали толерантного змісту.

Використання квазіпрофесійних ситуацій забезпечить умови для орієнтування студентів-майбутніх учителів на цінності толерантності та справедливості, та сприятиме формуванню навичок груповою роботи ,вмінню дискутувати.

Існує чимало сучасних інноваційних форм, методів, прийомів роботи з формування толерантності особистості. Так, поряд з використанням квазіпрофесійних ситуацій в освітньому процесі підготовки майбутнього вчителя, пропонуємо застосовувати діалогові форми роботи, а саме: дискусії,

диспути, дебати. Запропоновані нижче заходи, як ми вважаємо, сприятимуть встановленню доброзичливої атмосфери та розвитку толерантності студентів.

«Корекція позицій»

Студентам пропонується розглянути малюнок, обтічність форм якого та кольорів говорять про тенденцію до певних змін, плінність вього, що відбувається. Викладач акцентує на тому, що все змінюється: сьогодні Ви любите одне, а завтра – ненавидите; в університеті Ви пасивний, а в оточенні друзів поза його межами – активний; вчора Ви були здорові, а сьогодні захворіли; в минулому році Вам подобався один навчальний предмет, а в цьому – зовсім інший. Далі студенти самостійно наводять власні приклади зі свого життя, коли у ному відбувалися несподівані зміни.

Рефлексія вправи: Все в житті змінюється. І в різних життєвих ситуаціях виявляються затребуваними як позитивні, так і негативні якості людини.

«Акцент на краще»

У житті не буває ідеальних людей, так і у найзлісніших є позитивні якості. Важливо вміти сприймати себе та інших людей, такими якими вони є, акцентуючи увагу на хороших якостях.

Рефлексія вправи: «Я приймаю себе і прагну зрозуміти причину, чому ти так вчиняєш».

«Камінець у черевіку»

Кожна особистість має певне вразливе місце, якусь свою проблему – свій «камінець у черевіку», який заважає їй досягати поставлених цілей, рухатися у потрібному напрямку. Викладач пропонує студентам назвати те, що заважає їм бути в грамонії з собою та з іншими людьми.

«Перлина в мушлі»

Цілком очевидним є той факт, що кожній людині властиві певні індивідуальні позитивні якості (її особистісні), які допомагають їй витримати

гідно будь-яку ситуацію, навіть конфліктну. Викладач пропонує студентам знайти та озвучити ту якість, яка допомагає їм бути гідними людьми.

«Пошук толерантної позиції»

Дослідник Е.Берн виокремлює чотири життєві позиції у ставленні до себе та до інших людей. Це такі позиції:

- Я-о'кей, ти – о'кей (позиція зрілої людини, що свідчить про гідне життя, позиція впевненої у собі людини);
- Я – о'кей, ти – не о'кей (позиція пихатості, зверхності, неповаги до інших людей. Така людина вважає інших негідними себе);
- Я – не о'кей, ти – о'кей (це позиція невдахи, людини яка не вірить у себе, власні сили; така людина постійно принижує себе);
- Я – не о'кей, ти – не о'кей (позиція розпачу, нецікавості до життя, нерозуміння змісту життя та життєвих цінностей).

«Мій ідеальний образ»

Викладач просить студентів зобразити свій образ, з тими якостями, які студент приймає у собі, не розділяючи їх на хороші чи погані. Таку ж вправу можна виконувати по відношенню до іншої людини, яка викликає нетерпимість чи невдоволення.

Такі вправи (заходи) можна використовувати під час індивідуального спілкування зі студентами, у яких чітко виражена нетерпимість до будь-чого чи до до будь-кого. Окремі з них можуть слугувати дидактичним матеріалом для проведення виховних годин з відповідної тематики з подальшою організацією групової рефлексії. Проведення таких вправ вимагає від викладача прояву гуманної толерантної позиції по відношенню до студентів, високий рівень довіри у стосунках зі студентами, їх прийняття та підтримка.

Педагогічних заходів, які сприятимуть підвищенню рівня толерантності студентів існує досить багато. Адже, кожна педагогічна ситуація провокує

використання нових прийомів, а кожен викладач – застосовує ті, які відповідають його власному професійному стилю.

Провідна мета використання інноваційних методів та прийомів розвитку толерантності – це сформувати у студентів готовність до розуміння інших людей та виробити терпиме ставлення до їх вчинків. Виділяють також індивідуальні методи формування толерантності майбутніх фахівців (переконання, самопереконання, навіювання, стимулювання, методи коригування поведінки та ін.).

Актуальними нам видаються також форми і методи формування толерантності студентів, такі як: *бесіди, дискусії, диспути, зустрічі з цікавими людьми, спільні творчі справи, ігрові тренінги, акції милосердя тощо.*

Дискусії та диспути потрібно організовувати чітко усвідомлюючи позиції всіх учасників. Для формування толерантних стосунків та з метою згуртованості студентського колективу слід проводити тренінги, а рольові ігри – для вирішення конфліктів, та їх профілактики.

Реалізація кожного методу формування толерантності має на меті застосування системи прийомів, тобто педагогічно визначених дій. Тож ми виділяємо такі прийоми формування толерантності, які пов'язані з організацією діяльності студентів у групі.

Приєм «Естафета»

Викладач організовує діяльність та взаємодію студентів з різних академічних груп та курсів.

Приєм «Взаємодопомога»

Робота викладача спрямована на організацію діяльності студентів, так, щоб вони могли допомагати один одному і від такої діяльності – залежав успіх спільної справи.

Приєм «Акцент на краще»

Завдання викладача, під час налагодження активної комунікації з усіма учасниками освітнього процесу, підкреслити кращі позитивні сторони та якості кожного студента. При цьому така оцінка викладача має бути обґрунтована, об'єктивна та підкріплена певними конкретними фактами.

Приєм «Історії про себе»

Такий прийом слід застосовувати тоді, коли викладач має на меті, згуртувати групу, хоче, щоб студенти дізналися якомога більше один про одного і краще зрозуміли один одного. Кожен студент повинен скласти та презентувати історію про себе, інші – програти її.

Приєм «Спілкуватися за правилами»

Викладач встановлює певні правила спілкування, під час виконання того чи іншого творчого завдання. Такі правила регламентують спілкування та поведінку студентів (порядок відповідей, винесення пропозицій, висловлення власних думок та коригування позицій інших). Такі прийоми знімають напруження, негативні моменти спілкування.

Приєм «Загальна думка»

Студенти по черзі висловлюють власну думку на тему стосунків з різними групами людей: один студент починає, інший продовжує, уточнює. Від простих тверджень потрібно довести вимоги, перейти до аналітичних, а вже потім – проблемних висловлювань студентів. Для формування толерантності можна використовувати такі прийоми в межах проведення рефлексивної бесіди зі студентами.

Приєм «Рольова маска»

Викладач пропонує студентам увійти в роль ішої людини та вести діалог вже не від свого імені, а від імені того, чию позицію зайняв.

Приєм «Прогнозування розвитку ситуацій»

У ході спілкування, викладач просить студентів висловити власні міркування щодо розвитку тієї чи іншої проблемної ситуації. Головне завдання – знайти вихід з ситуації, яка склалася.

Приєм «Імпровізація»

Викладач пропонує студентам обрати тему, яка є їм найбільш близькою, у якій вони найбільш сильні, та яка викликає у них інтерес. Потім потрібно перенести події у нові умови, інтерпритувати зміст того, що відбувається і т.д.

Приєм «Зустрічні питання»

Студенти поділені на групи. Кожна група готує один одному зустрічні запитання. Поставлені запитання та відповіді на них потім обговорюються разом.

Приєм «Добрі слова»

Викладач дає завдання студентам пригадати добрі слова, які говорять герої сучасних відомих фільмів іншим людям. Тут важливо, щоб всі добрі слова були звернені до людей інших національностей, колишніх ворогів і т.д.

Приєм «Творчість на задану тему»

Студентам потрібно імпровізувати на певну тему (н-д: стосунки між іншими людьми). Вони моделюють, інсценізують, роблять певні ілюстрації.

Приєм «Кіностудія»

Викладач пропонує студентам скласти пародію на відомий фільм, але, при цьому, використовувати сюжети з власного життя. Потім студенти показують на загал цю пародію.

Описані прийоми можна використовувати в індивідуальній розмові зі студентами, які проявляють нетерпимість по відношенню до інших. Також ці прийоми можуть слугувати як матеріал для проведення виховних годин, годин куратора.

Використання рольових ігор для формування толерантності передбачає виконання студентами складної та відповідальної ролі, яка має повністю

моделювати навчальні ситуації наближені до реальної дійсності. У таких рольових іграх студенти беруть на себе відповідальність та роль представників різних культур, при цьому вчаться вести толерантний діалог та налагоджувати доброзичливу взаємодію.

Таким чином, ми дійшли висновку, що використання інноваційних методів та прийомів навчання, зокрема моделювання та застосування в освітньому процесі квазіпрофесійних ситуацій, проведення дискусій, диспутів, рольових ігор, тренінгів та ін. сприятиме підвищенню рівня толерантності студентів-майбутніх учителів.

2.3 Відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання

Наступну умову розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі фахової підготовки трактуємо як *відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання*. Питання щодо змістового наповнення професійної підготовки майбутніх фахівців аналізувалося рядом науковців, зокрема:

- використання педагогічних ресурсів навчальних дисциплін у змісті підготовки (В.Ляпунова);
- оновлення навчальної інформації теорією педагогічної та психологічної толерантності (Ю. Тодорцева);
- толерантно-зорієнтований зміст професійної підготовки (Ю. Гордієнко);
- наповнення змісту матеріалами з розвитку толерантності та її складових (Н. Бирко);
- збагачення інформації відповідним змістом (М. Якібчук, І. Кривошапка) та ін.

Нам імпонує позиція науковців щодо використання відповідних методів та прийомів формування толерантності особистості, та, безпосередня залежність процесу фахової підготовки майбутніх фахівців які є толерантними від наявності у змісті матеріалу навчальних дисциплін засад толерантного виховання. Саме тому третьою умовою нами й виокремлена *відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання*.

Така умова є виправданою тому, що у змісті навчальних дисциплін (фахові компетентності, змістові лінії, освітні програми) постає гостра необхідність підготовки студентів-майбутніх учителів до розвитку у них толерантності. У межах нашого дослідження третя умова розвитку толерантності реалізована через розробку переліку здатностей, відповідних знань, умінь та навичок, що повинен засвоїти студент у процесі професійної підготовки, для того, щоб у нього була сформована толерантність як одна з професійно-значущих якостей майбутнього учителя.

Передбачаємо реалізацію даної умови у внесенні здатностей до змісту навчальних дисциплін, які є найбільш сприятливими для розвитку толерантності; представлення методичних рекомендацій щодо відображення певних аспектів розвитку толерантності під час вивчення конкретних навчальних тем з дисциплін.

Для розкриття змісту третьої педагогічної умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів ми виокремили низку навчальних дисциплін спеціальності «Початкова освіта», які так чи інакше пов'язані з формуванням толерантності як якості. Це такі дисципліни, як: «Вступ до спеціальності», «Загальні основи педагогіки та історія її розвитку», «Теорія та методика виховання», «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя», «Методика навчання мовно-літературної галузі (українська мова)», «Педагогічна культура вчителя», - у програмах яких було визначено сюжети, що слід акцентувати щодо проблеми розвитку толерантності студентів.

Так, наприклад, під час вивчення курсу «Вступ до спеціальності» (1 курс) при опрацюванні тем 2-ого змістового модуля «Педагогічна професія і особистість учителя» варто було б, розкриваючи тему «Вчитель як суб'єкт педагогічної діяльності», розкрити толерантність як якість та принцип освітньої діяльності. На семінарському занятті – продовжувати розкривати дану якість у площині її значущості сьогодні для вчителя Нової української школи. На занятті з теми «Педагогічна діяльність, особливості її організації» «толерантність» розкрити як рису особистості, проаналізувати її складові та можливі шляхи її формування.

Наповнення змісту визначених навчальних дисциплін мало на меті активізацію запровадження розв'язання квазіпрофесійних ситуацій із використання різноманітних інтерактивних методів та прийомів навчання. Використання таких сучасних методів надавало традиційним формам навчання (лекції, семінари, практичні заняття, самоїстійна робота студентів) певної контекстності. Тому надалі ми будемо говорити про лекції та практичні заняття з елементами контекстного навчання.

Особливості формування емоційно-ціннісного компонента толерантності студентів-майбутніх учителів під час слухання таких дисциплін, як «Вступ до спеціальності», «Загальні основи педагогіки та історія її розвитку», «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя» та ін. було оновлено. Зокрема, лекцію з елементами контекстного навчання з курсу «Вступ до спеціальності» на тему «Професійна діяльність і особистість вчителя початкової школи».

На початку лекційного заняття, для того щоб змотивувати студентів, акцентувати їхню увагу на інтересі до професії вчителя, бажання працювати за обраним фахом, викладач розкриває професійно значущі якості майбутнього вчителя початкової школи, які характеризують його як суб'єкта педагогічної діяльності. Суб'єктивність проявляється у: активності вчителя (ініціативність, відповідальність, бажання самостійно вчитися, готовність використовувати

набуті професійні знання та уміння, зокрема щодо здійснення толерантного виховання); професійно-педагогічній спрямованості (наявність професійних і навчально-пізнавальних мотивів); ціннісних орієнтаціях (уміння визначати педагогічні орієнтири, ставлення до дитини); здатності вчителя до здійснення рефлексивної діяльності (вміння здійснювати аналіз педагогічних дій, їх корекцію та знаходити шляхи самовдосконалення; готовність до самопізнання, саморозвитку); педагогічна творчість та креативність вчителя (спрямованість особистості педагога на креативне компетентне вирішення професійних завдань, стратегічне бачення педагогічної діяльності). Під час проведення заняття слід особливу увагу звернути на ознайомлення студентів з ключовими компетентностями концепції Нової української школи, у якій подано сучасний вектор розвитку початкової школи й розкрито нову роль сучасного вчителя. Так, студенти повинні зрозуміти, що нова школа сьогодні чекає нового вчителя, який є вмотивованим, творчим, бачить кожну дитину як неповторну, унікальну особистість з власними здібностями, талантами, можливостями. Основне завдання вчителя – розкрити унікальність та неповторність кожного учня, при цьому бути з ним рівноправним партнером. Така взаємодія в освітньому процесі повинна будуватися на засадах толерантності, вчитель повинен бути толерантним по відношенню до всіх учасників (учнів, батьків, колег, адміністрації школи).

Викладач розкриває студентам ознаки, структурні компоненти толерантності вчителя та «толерантність» як професійно значущу якість. На завершення лекції доречно змодельовати квазіпрофесійну ситуацію типу:

« Ви – вчитель початкової школи. Вам потрібно провести батьківські збори, які присвячені розгляду концепції Нової української школи. Ви повідомляєте батькам про те, що сучасне навчання та виховання має бути толерантним; взаємодія вчителя та учнів повинна будуватися на засадах

толерантності. Проте, бабуся одного з учнів висловлює наступну думку: «А хіба раніше було не так? Виховували нетолерантно?»

- Як би Ви вчинили у такій ситуації?
- Якою б була Ваша відповідь на такий коментар бабусі?

Завдання до студентів: розкрийте та чітко проаналізуйте особливості толерантного виховання.

Робота над такою квазіпрофесійною ситуацією вимагає від студентів розуміння змісту феномену «толерантність», та вміння його пояснити, конкретизувати загальні аспекти практичними вправами та прикладами.

Під час семінарських, практичних знать в межах опрацювання означеної теми, студентам можна запропонувати розв'язати низку квазіпрофесійних завдань.

Нижче розглянемо приклади таких ситуацій.

квазіпрофесійна ситуація 1

«Ви – вчитель початкової школи. На методичній раді, разом з колегами, Ви обговорюєте вимоги до сучасного вчителя Нової української школи. Одна колега переконує у тому, що до професійно значущих якостей сучасного вчителя слід віднести толерантність, натомість, інша (вчителька з досвідом) – заперечує цю думку: «Мене вчили, що для вчителя головне – це знання, педагогічна техніка, здібності, моральність, педагогічна культура та особистісні якості. Толерантності у цьому переліку не було!».

Завдання для студентів: Аргументуйте власну точну зору з цього приводу.

Така проблемна квазіпрофесійна ситуація, за соїм змістом, орієнтована на вироблення у студентів здатності критично мислити, вміти вирішувати проблемні ситуації, бачити та порівнювати різні точки зору на одну проблему, відстоювати власну позицію, вести діалог.

квазіпрофесійна ситуація 2

«Ви – вчитель початкової школи, досвідчений педагог. Вас запросили на засідання Школи молодого вчителя. Після того як Ви завершили доповідь, підвели підсумок, акцентуючи увагу на необхідності толерантного виховання, один зі слухачів заперечив:

«Все це дуже добре, але для чого воно потрібно?»

«Що воно дасть учням?»

Завдання для студентів: Вам потрібно висловити свою думку з цього приводу. Спробуйте змотивувати молодих колег-вчителів.

Вирішення такої квазіпрофесійної ситуації спрямоване на формування у студентів вміння відстоювати власну толерантну позицію, вміння здійснювати самомотивацію до прояву толерантності в освітньому середовищі по відношенню до всіх учасників освітнього процесу.

квазіпрофесійна ситуація 3

«Ви – вчитель початкової школи. Після уроків, в учительській виникла суперечка вчителів з приводу необхідності прояву толерантності у ставленні до учнів. Ви стали свідком даної суперечки. Одна вчителька стверджувала таке: *«Я не можу себе заставити однаково ставитися до всіх учнів, бо ліниві, нахабні учні – не вартують такого толерантного ставлення»*.

Завдання для студентів: Висловіть власну думку з цього приводу. Дайте певні практичні поради вчительці.

Вирішення ситуації такого типу дозволяє студентам зрозуміти важливість створення позитивного емоційного освітнього середовища та прояву у ньому толерантності вчителя. Толерантне ставлення вчителя буде проявлятися у виявленні емпатії до учнів, розумінні їхньої емоційної сфери, застосуванні способів здійснення регулювання свого емоційного ставлення, створенні позитивної емоційної атмосфери на уроці.

Для вирішення квазіпрофесійних ситуацій можна об'єднувати студентів у групи по 3-4 осіб, та, після колективного обговорення, презентувати спільне рішення.

Під час опрацювання тем з дисципліни «Загальні основи педагогіки та історія її розвитку», на семінарському занятті з теми «Вчитель та його соціальні функції» можна запропонувати студентам у групах вирішити квазіпрофесійні ситуації проблемного характеру.

Проблемна квазіпрофесійна ситуація

«Мама учня 4-ого класу звернулася до директора школи зі скаргою про те, що відбувається цькування учнів вчителем під час організації групової роботи на уроці, у момент об'єднання учнів у групи. Вчитель об'єднує дітей за певними ознаками. Вчителька, натомість, заперечили таку ситуацію, пояснюючи це тим, що учні об'єднані нею за результатами знань.

Завдання для студентів: Аргументуйте, яку сторону підтримуєте Ви? Чому? Чи всі соціальні функції діяльності вчителя були дотримані?

Вирішення такої проблемної ситуації дозволить студентам оперувати теоретичними знаннями з основ толерантного виховання, виявляти критичне мислення, створювати толерантне освітнє середовище тощо.

Таким чином, у процесі вивчення курсів «Вступ до спеціальності», «Загальні основи педагогіки та історія її розвитку» особливу увагу потрібно звертати на вироблення у студентів стійкого інтересу до професії вчителя початкової школи, бажання працювати за обраною спеціальністю проявляючи толерантність по відношенню до учасників освітнього процесу.

Отож під час вивчення змістового модуля «Теоретичні основи навчання» курсу «загальні основи педагогіки та історія її розвитку» наприкінці слухання лекції з елементами контекстного навчання викладач може змодельовати такі ситуацію.

«Ви – вчитель початкової школи. Вам потрібно підготуватися до виступу на тему «Педагогіка толерантності».

Завдання: Подайте слайд-презентацію у вигляді кластера, центральним поняттям якого є «толерантність», а похідні від нього – її основні ознаки».

Студенти, працюючи у групах, («мозковий штурм») обговорюють можливі варіанти представлення слайд-презентації, а згодом, демонструють її на дошці та захищають. Внаслідок чого у студентів виникає необхідність застосовувати теоретичні знання щодо змісту толерантності, її ознак та особливостей прояву.

На семінарському занятті «Ідеї педагогіки співробітництва» з метою актуалізації опорних знань студентів з основ толерантності нами пропонувалося заповнити таблиці «Критерії порівняння», «Традиційна педагогіка», «Толерантна педагогіка». При цьому студенти працювали у групах, готову таблицю подавали у вигляді наочності для виступу перед батьками на зборах для знайомства з ключовими аспектами Нової української школи.

Виконання такого завдання дозволяє розвивати емоційно-ціннісний компонент розвитку толерантності, зокрема набуття знань ціннісних орієнтирів толерантного виховання.

Проведення практичного заняття дозволило використати спеціальні картки: «7 мудрих порад вчителям та батькам у навчанні»:

- Шукайте удачі у роботах учнів, а не помилки;
- Пишайтесь своїми учнями;
- На уроці працюйте з кожним учнем окремо;
- Навчіться дарувати світло;
- Дитина може все, лише не нав'язуйте їй нічого;
- Даруйте дітям подарунки правильно;
- Вчіться не втягувати дітей у гонитву за оцінками.

Наступним кроком, пов'язаним з розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів, було виконання завдання з самостійним створенням

педагогічної ситуації. Студентам пропонувалося створити педагогічну ситуацію, яка б показала положення педагогіки толерантності. Виконання такого завдання вчить студентів створювати позитивну емоційну атмосферу, конкретизувати загальні положення прикладами прояву толерантності, організувати толерантне середовище, враховувати особливості емоційної сфери учнів у виховній роботі.

Виконуючи практичні завдання студенти, з одного боку, проявляли зацікавленість, хотіли вирішувати проблемні ситуації, з іншого боку, - у них було недостатньо теоретичних знань з проблеми формування толерантності як якості, досвіду практичної діяльності та спостережень за реальними ситуаціями толерантного прояву. Тож, деякі педагогічні ситуації ми спрощували та зводили їх до інсценізації епізодів, прикладів.

Під час вивчення змістового модуля «Принципи і методи навчання» було розглянуто принципи навчання, виокремлені О.Савченко, які передбачають міцний взаємозв'язок між навчанням та вихованням і співробітництво. Співробітництво, за О.Савченко, полягає у :

- особистісно орієнтованому спілкуванні (задоволення потреби дитини в особистому контакті з педагогом, моральна підтримка, повага до вихованця, визнання його людської гідності, розуміння душевного стану в момент розмови, заміна «залізної» дисципліни діловим співробітництвом, гармонізація «хочу» і «треба»);
- насичення змісту освіти емоційним, особистісно значущим матеріалом;
- вироблення позитивних інтелектуальних почуттів, диференціація та індивідуалізація в освітній діяльності (зміст, спосіб постановки завдання, міра педагогічної підтримки, оцінювання);
- налагодження діалогу між вчителем та учнями як домінуюча форма навчального спілкування, спонукання до вільного обміну думками,

враженнями (учитель не озброює, не передає, не повчає, а організує, стимулює, співпрацює з дитиною);

- залучення учнів до самоаналізу способів діяльності, спонукання до самооцінки, самопізнання і самовдосконалення в різних видах діяльності;
- надання учням можливості вільного вибору навчальних завдань і способів поведінки;
- проведення уроків як розгорнутої навчальної діяльності, коли учні самостійно ставлять і розв'язують навчальні задачі у співпраці з педагогом.

Розробка О. Савченко аналізу й осмислення казки В. Сухомлинського «Соловей і Жук» виявилася найпоширенішою серед студентів. Після читання твору студенти аналізували та осмислювали зміст:

- *Що Ви дізналися з тексту про Солов'я?*
- *Чому він з погордою дивився на світ?*
- *Про що свідчить його думка: «Та й краще, аби тебе, Жуче, зовсім не було»?*
- *Про яку рису Жука свідчить це речення з тексту «Жук гідно відповів»?*

Далі студенти розмірковують:

- *Хто з вас вважає, що правий Соловей? Чому?*
- *Чому Жук запропонував спитати думку дівчинки?*
- *Хто погоджується з відповіддю Ліди? А хто – ні? Чому?*

Наприкінці викладач пропонує студентам придумати схоже оповідання за головною думкою (пофантазувати). Так, деякі студенти пропонували методи моделювання ситуації толерантного виховання з подальшим її аналізом на уроках читання, основ здоров'я. Були студенти, які вказували на те, що треба використовувати руханки (фізичні вправи), з метою виховання та прояву толерантності. Одна студентка 3-ого курсу запропонувала використати вправу «Дерево толерантності», що можна проводити у позакласній роботі для

вивчення синонімів на уроках української мови. Зміст вправи полягав у тому, що на дошці або окремому аркуші паперу малюється стовбур дерева з гілками. Учні мають записати синоніми до поняття «толерантність» на кольорових листочках. Потім – розміщують ці листочки на дереві.

Таким самим способом, проводилася робота зі студентами з розвитку толерантності під час вивчення курсів «Теорія виховання», «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя» - на які випала можливість продемонструвати сюжети, пов'язані з толерантним вихованням та широке коло квазіпрофесійних ситуацій.

Наша робота на цьому етапі зосереджувалася на наступному:

- 1) розгляд на лекції квазіпрофесійних ситуацій, пов'язаних з формування толерантності;
- 2) вирішення квазіпрофесійних ситуацій на семінарських заняттях;
- 3) самостійне створення та розв'язання квазіпрофесійних ситуацій;
- 4) вибір та апробація засобів діагностики сформованості готовності майбутніх учителів до прояву толерантності у професійній діяльності.

Зазначені вище види роботи ми поєднували з сучасними інтерактивними методами та прийомом самомотивування творчої діяльності, що, в свою чергу, вимагало організації нестандартних практичних занять (досліджень, конкурсів тощо).

Так, під час вивчення навчальної дисципліни «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя», з теми «Педагогічні взаємини у педагогічному спілкуванні», до змісту якої було включено вимоги до толерантного середовища як основи успішної педагогічної взаємодії, нами був проведений конкурс майстерності педагогічного спілкування. Мета такого практичного заняття полягала у наступному: узагальнити, практично застосувати теоретичні знання з саморегуляції психологічних станів учителя та основ толерантного виховання; розкрити технологію педагогічного спілкування

на засадах толерантності; здійснити аналіз професійної готовності майбутніх учителів до толерантної педагогічної взаємодії; усвідомлення необхідності здійснення педагогічної діяльності на засадах толерантного виховання.

Розглянемо план заняття:

1. Створення емоційного налаштування на роботу
2. Практичне виконання вправ
3. Проведення індивідуальної бесіди
4. Аналіз особистих досягнень студентів.

На підготовчому етапі ми поділили студентів на групи та запропонували їм виконати наступні завдання:

1 група - підготуватися до демонстрації педагогічної взаємодії на одну з запропонованих тем: «Толерантність і толерантне виховання», «Педагогічне спілкування: структура і рольові позиції», «Стилі педагогічного спілкування».

2 група - підготуватися до організації однієї із вправ на психологічне налаштування аудиторії на заняття з теми «Толерантність і толерантне виховання».

Перед початком заняття ми провели психологічне налаштування студентів на роботу. Таке заняття охоплювало такі види діяльності – актуалізація опорних знань з проблем розвитку толерантності; проведення вправ зорієнтованих на розвиток у студентів здатності проявляти толерантність у майбутній професійній діяльності. На першому етапі студенти захищали підготовлені матеріали – інші (журі конкурсу) - визначали переможців цього туру за глибиною і логікою педагогічної думки, оригінальністю задуму, вміння переконливо обстоювати свою позицію. На другому етапі – всі студенти виконували вправу «Кошик толерантності», виконання кої сприяло формуванню у студентів уміння добирати й застосовувати дидактичні матеріали толерантного змісту та визначати доцільні способи взаємодії.

Проведення вправи *«Терези толерантності»* мало на меті сформувати у студентів здатність пояснювати феномен «толерантність». Для проведення вправи нам зданобилося іграшкові терези та картки. Студент (у ролі вчителя) – демонстрував терези, на яких, з одного боку, було картка з висловлюванням «Я маю право на повагу оточуючих». Студент-вчитель просив студента-учня записати вислів на картці і покласти на іншу сторону терезів для рівноваги. Після чого відбувалося обговорення наступних карток з висловами.

Вправа *«Віночок толерантності»* зосереджена на формування у студентів вміння узагальнювати прояви та ознаки толерантності. Щоб її провести ми намалювали віночок зі стрічками, використали олівці та маркери. Студентам треба було написати на стрічках ті якості людини, які у повній мірі розкривають зміст поняття «толерантність».

На формування у майбутніх учителів уміння аналізувати поведінку людини з позиції толерантності спрямовувалася вправа *«Дієта для толерантних»*. Тут ми використали такі підготовчі матеріали як: ватман з прописаною дієтою для злих людей, олівці, маркери. Студент (у ролі вчителя) повідомляв іншим про те, що існує так звана дієта для толерантних людей, до якої злі, нетолерантні люди, додали зайві слова. Вам потрібно відновити цю дієту толерантності.

Наступний етап нашого практичного заняття – це виконання практичних вправ на підготовлені комунікативну взаємодію. Кожна група студентів придумувала ситуацію зі студентського життя, у якій вони проявляли толерантність, і яка потребувала діалогу. Студенти по черзі демонстрували фрагмент бесіди, обравши партнером свого колегу.

На етапі «Проведення індивідуальної бесіди як спонтанної взаємодії» студенти були поділені на 4 команди, які вирішували певні квазіпрофесійні ситуації, згодом обговорювали їх у групах методом «мозкового штурму», та презентували їх результати у вигляді фрагменту бесіди. Така взаємодія

студентів, обмін думками та враженнями допоміг об'єктивно оцінити взаємодію і став підґрунтям аналізу на раціональному рівні: яку мету поставив учитель, чи інформативна його бесіда, чи логічно поставлені питання, чи вміє він слухати і розуміти співрозмовника, демонструючи зацікавленість у спільній справі, повагу до партнера.

Як результат – ми стимулювали студентів-майбутніх учителів до активної роботи над собою у напрямку розвитку толерантності як професійно значущої якості. Особлива увага зосереджувалася на таких вміннях майбутнього вчителя:

- цілеспрямовано передавати ініціативу співрозмовникові, викликати його спонтанні реакції;
- реалізовувати суб'єкт-суб'єктні стосунки, забезпечуючи двобічну активність у взаємодії;
- забезпечувати єдність співрозмовників, знаходячи спільне поле взаємодії і створюючи почуття «ми»;
- доцільно використовувати поради, активізуючи прагнення слухача їх одержати;
- орієнтуватися на відповіді співрозмовника, продовжувати його думки, а не відкидати їх.

У межах вивчення навчальної дисципліни «Методика навчання мовно-літературної освітньої галузі (українська мова)», під час опрацювання вступної лекції на тему «Методика навчання української мови як педагогічна наука», акцентується важливість на ролі предмету як у формування комунікативної компетентності так і соціокультурної компетентності (адаптація молодших школярів до життя в певному соціальному середовищі, громадянське, патріотичне, моральне виховання). Отож ми пропонували студентам розв'язувати різноманітні квазіпрофесійні ситуації.

Проблемна квазіпрофесійна ситуація

Під час проведення педради, на якій Ви були присутні як вчитель початкової школи, відбулося обговорення способів реалізації аспектів морального виховання, зокрема формування толерантності на уроках української мови.

Завдання для студентів: обґрунтуйте 2-3 пропозиції вирішення ситуації.

Вирішення такої квазіпрофесійної ситуації проблемного характеру сприяло формуванню у студентів-майбутніх вчителів критичного мислення, вміння відстоювати власну внутрішню позицію, вести діалог тощо. Таку ситуацію можна також проаналізувати під час вивчення теми що стосується методики читання. Так, обговорюючи питання, пов'язані з освітнім та виховним значенням уроків читання, студенти пропонують власні способи вирішення ситуації.

Алгоритмічно-діяльнісна квазіпрофесійна ситуація

«Ви – вчитель 3-ого класу і проводите батьківські збори. Ці збори присвячені формуванню у молодших школярів шанобливого ставлення один до одного, до оточуючих. Батьки класу звертаються до Вас з таким проханням:

- «Підкажіть, будь ласка, що прочитати разом з дітьми та обговорити, щоб вони стали більш стриманими?»

Завдання для студентів: Вкажіть рекомендації щодо організації позакласного читання батьків разом з учнями на тему толерантності.

Така ситуація та її вирішення сприятиме розвитку здатності студентів до прояву толерантності, наповненню освітнього середовища толерантним змістом, використанням форм, методів, прийомів, засобів толерантного навчання та виховання, врахування індивідуальних особливостей молодших школярів.

Керуючись тим, що курс «Методика навчання мовно-літературної освітньої галузі (українська мова)» має більш практичне значення, то, розвиток

толерантності студентів-майбутніх учителів під час її вивчення відбувається, загалом, на семінарсько-практичних заняттях. Так, перед кожним практичним заняттям студенти отримували завдання, пов'язані з розв'язанням квазіпрофесійних ситуацій, а їх презентація та захист вже відбувався безпосередньо на самому занятті.

Під час вивчення теми «Методика роботи над текстом», на практичному занятті, студентам потрібно було вирішити наступні ситуації.

Алгоритмічно-діяльнісна квазіпрофесійна ситуація

«Ви – вчитель початкової школи. У вашому класі часто відбуваються випадки нетолерантного ставлення одних учнів до своїх однокласників. Ви прийняли рішення, щоб зробити розмову на цю тему більш невимушеною, провести бесіду на уроці української мови.

Завдання для студентів: доберіть текст толерантного змісту, опираючись на досвід учителів, наявні методичні розробки та власні ідеї, та шляхом визначення його головної думки та теми, вийдіть на розв'язання поставленого Вами завдання.

Така робота спрямована на формування умінь застосовувати методи, прийоми та засоби толерантного виховання, проявляти толерантність у спілкуванні з учасниками освітнього процесу, залучати всіх учнів до навчальної взаємодії тощо. Вирішення такої ситуації показало, що ряд студентів використали вже опрацьовані на інших дисциплінах оповідання, а, інші, - скористалися останніми розробками і запропонували учням тексти казок відомих авторів.

Алгоритмічно-діяльнісна квазіпрофесійна ситуація

«Ви – вчитель початкової школи. Ви вирішили зацікавити учнів темою толерантності під час вивчення «мовної змістової лінії» розділу «Робота над словом».

Завдання для студентів: Запропонуйте учням завдання, яке розвиватиме у них уявлення про те, що слово служить для назви предмета, якості та дії і водночас сприяє вихованню толерантності.

Вирішення ситуації дозволяє проявляти уміння добирати та застосовувати дидактичний матеріал толерантного змісту, проявляти гнучкість при виборі засобів впливу. Студенти, які підбирали матеріал толерантного змісту до теми «Іменник», шукали слова, які є близькими за змістом до поняття «толерантність» або «терпимість». Були студенти, які намагалися поєднати ці слова у хмаринку, створивши «хмаринку слів», асоціюючи її або з сонечком, або з квіткою. Студенти, котрі виконували завдання на прикладі вивчення прикметників, були більш оригінальними. Вони, окрім згаданих вище підходів пошуку синонімів до слова «терпимість», скористалися прийомом акроніму, що є досить популярним у позакласній роботі. Використання такого прийому передбачає подання базового слова, на кожну літеру якого підшукуються відповідні синоніми. Наприклад: до акроніму «толерантність» потрібно дібрати прикметники, які його характеризують.

Студенти розв'язували емоційну квазіпрофесійну ситуацію, на практичному занятті з теми «Методи формування уяви про мову і мовлення». Ситуація було пов'язана з розвитком уміння до створення позитивного емоційного виховання толерантності.

Емоційна квазіпрофесійна ситуація

«Ви – вчитель початкової школи. Раптово Ви виявили факт взаємних словесних образ учнів. Овні учні переконують у тому, що нічого поганого не відбувається, вони не говорили поганих слів, а інші - зазначають, що образливим було те, як було сказано.

Завдання для студентів: потрібно запропонувати завдання для учнів, щоб вони зрозуміли значення інтонацій.

Студенти запропонували сказати учням сказати одну й ту саму фразу з 4-5 інтонаціями.

Важливу роль у розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів також відіграє педагогічна практика, яка є складової професійної підготовки майбутнього фахівця. Педагогічна практика підготовки майбутніх учителів початкової школи виконує низку функцій:

- навчальна – актуалізація, застосування та поглиблення теоретичних знань щодо особливостей створення толерантного освітнього середовища, формування на їх основі вмінь і навичок здійснювати толерантне виховання;
- розвивальна – формування педагогічного мислення майбутніх вчителів, особливо його критичності та емпатійності;
- виховна – становлення толерантних позицій майбутніх учителів як установки на толерантне виховання; формування гуманістичного світогляду студентів;
- діагностична – діагностування рівня професійної спрямованості студентів-майбутніх учителів на педагогічну діяльність в цілому та прояв толерантності зокрема, а також визначення рівня толерантності.

Реалізація завдань та мети педагогічної практики, та роль студентів у ній, також, полягало у розв'язанні низки квазіпрофесійних і професійних завдань, що сприяло розвитку толерантності як професійно значущої якості. Вирішення професійних завдань на даному етапі є пріоритетним. Такі завдання можна поділити умовно на загальні (немає теми, форм і методів навчання) та конкретні (чітке визначення теми, мета та вид діяльності вчителя).

До першої групи завдань відносимо наступні варіанти:

- проведіть спостереження на уроці «Я досліджую світ» або «Літературне читання». Аргументуйте прийоми, засоби толерантного виховання, які

доречно використовувати. Обговоріть з методистом та одногрупниками можливі варіанти прояву толерантного ставлення до учнів на уроці;

- обґрунтуйте навчально-методичні комплекси з читання для учнів 2-ого класу щодо можливості їх використання для реалізації ідей толерантного виховання;
- підготуйте та проаналізуйте ранкову зустріч. Опишіть, які прийоми і засоби толерантного виховання використовує вчитель. Чи є в його діяльності прояви інтолерантності або байдужості?;
- проведіть ранкову зустріч з молодшими школярами в контексті толерантного виховання. Проаналізуйте помилки, яких припустилися, та запропонуйте шляхи їх усунення;
- підготуйте дидактичний матеріал з толерантного виховання та поясніть доцільність його використання в освітньому процесі;
- змодельуйте фрагмент уроку української мови з використанням матеріалу толерантного змісту. Поясніть алгоритм Вашої роботи з його вивчення та доцільність;

До другої групи завдань відносимо наступні:

- складіть фрагмент уроку на тему «Я – неповторна людина» (4 клас). Мета уроку: сформувані уявлення про неповторність кожної людини, неприпустимість заподіяння будь-якої шкоди собі та іншим; формувати уміння пояснювати, чому всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах.
- підготуйте рольову гру «Складання і застосування правил поведінки у різних ситуаціях» (4 клас). Мета гри: сформувані вміння взаємодіяти в парній або груповій роботі відповідно до прийнятих правил, пояснювати права і обов'язки, наводити приклади ввічливого поводження, доброти та виявляти ці якості в життєвих ситуаціях.

- підготуйте та презентуйте соціальну акцію в межах теми « Я та інші» (4 клас). Мета: виявляти ввічливе поведження, доброти та виявляти ці якості в життєвих ситуаціях.; формувати уміння аргументувати переваги добрих вчинків, брати участь у колективній справі;
- розробіть проект на тему «Чи важко бути стриманим?» в межах теми «Людські чесноти» (3 клас). Мета проекту: формувати усвідомлення необхідності толерантного ставлення до людей; розвиток уміння моделювати способи поведінки у відповідності до конкретної ситуації.
- розробіть практичну роботу з розв'язання прогностичних завдань «Що станеться, якщо...?». Мета: формувати усвідомлення необхідності толерантного ставлення до людей; формування уміння моделювати способи поведінки у відповідності до конкретної ситуації.

Виконання практичних завдань такого типу вимагало підготовку звіту студентів. Для цього студентам пропонувалося виконати низку завдань та представити їх виконання у звіті. Захист матеріалів практики та представлення звітів студентів відбувалося на підсумковій конференції, позаяк виконання ними завдань мало подвійний характер:

- 1) показати рівень володіння знаннями з основ прояву толерантності як професійно значущої якості у професійній діяльності вчителя початкової школи, вміння організувати толерантне освітнє середовище;
- 2) вміння аналізувати та оцінювати роботу колег-практикантів. Так, поки одні студенти звітували про свою роботу, інші, в цей час, перебували у ролі експертів та заповнювали таблицю «+/-« , у якій вказували вдалі та не зовсім педагогічні дії. Критерії оцінки: вміння донести завдання до молодших школярів з урахуванням вікових особливостей щодо змісту аспектів толерантного виховання; мотивація учнів до вивчення

теми; доказовість та переконаність матеріалів теми; чітке формулювання висновків.

Таким чином, ми дійшли наступного висновку: обґрунтовані вище педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки (*створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти; використання інтерактивних методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності; відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання*), розуміються нами як сукупність сприятливих факторів, що забезпечують ефективний розвиток толерантності майбутніх учителів.

Висновки до другого розділу

Розвиток толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки відбувається через формування комплексу знань, вироблення практичних умінь та навичок самопізнання, комунікації та через ціннісно-сміслову мотивацію, яка допомагає під час педагогічного спілкування визначити психологічні механізми толерантності: рефлексія, усвідомлення, емпатійні почуття, вміння приймати інших людей та самоприйняття.

Теоретично обґрунтовано педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів: *створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти; використання інноваційних методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності; відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання.*

Провідною умовою розвитку толерантності студентів визначено – створення толерантного освітнього середовища – адже, виходимо з наступного, що толерантна особистість (студент) може формуватися тільки у толерантному

середовищі. Толерантне освітнє середовище є важливою умовою не тільки формування толерантності у студентів, але й забезпечить підготовку майбутніх учителів до прояву толерантності до своїх вихованців у майбутній професійній діяльності. Освітнє середовище, у якому перебуває студент слугує засадою для побудови освітнього середовища за таким принципом: толерантне середовище ЗВО – толерантний учитель – толерантне освітнє середовище в школі – толерантний учень.

Наступною умовою розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі фахової підготовки визначено *використання інноваційних методів та прийомів, які сприятимуть підвищенню рівня толерантності*. Обґрунтовано, що використання інноваційних методів та прийомів навчання, зокрема моделювання та застосування в освітньому процесі квазіпрофесійних ситуацій, проведення дискусій, диспутів, рольових ігор, тренінгів та ін. сприятиме підвищенню рівня толерантності студентів-майбутніх учителів.

Третьою педагогічною умовою розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів виокремлено - *відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання*. Така умова є виправданою тому, що у змісті навчальних дисциплін (фахові компетентності, змістові лінії, освітні програми) постає гостра необхідність підготовки студентів-майбутніх учителів до розвитку у них толерантності. У межах нашого дослідження третя умова розвитку толерантності реалізована через розробку переліку здатностей, відповідних знань, умінь та навичок, що повинен засвоїти студент у процесі професійної підготовки, для того, щоб у нього була сформована толерантність як одна з професійно-значущих якостей майбутнього учителя. Передбачаємо реалізацію даної умови у внесенні здатностей до змісту навчальних дисциплін, які є найбільш сприятливими для розвитку толерантності; представлення методичних рекомендацій щодо відображення певних аспектів розвитку толерантності під час вивчення конкретних навчальних тем з дисциплін.

Дообґрунтовані вище педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки розуміються нами як сукупність сприятливих факторів, що забезпечують ефективний розвиток толерантності майбутніх учителів.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі представлено теоретичне узагальнення проблеми розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки, що полягає у розкритті структури та змісту феномену «толерантність», визначенні критеріїв з відповідними показниками, виявленні рівнів її розвитку, обґрунтуванні педагогічних умов розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів.

1. Визначено, що толерантність є ключовою системою ціннісних гуманних ставлень особистості, позитивного налаштування на самоприйняття та прийняття інших людей, усвідомлення соціально-психологічних механізмів перцепції, педагогічної рефлексії, здатність налагоджувати ефективну міжособистісну взаємодію, вміння контролювати емоційний стан, проявляти інтерес до саморозвитку та самовдосконалення. Встановлено, що феномен «толерантність» за своїм змістом та структурою є цілісним утворенням, яке проявляється у таких компонентах: особистісний, когнітивний, емоційний, поведінковий.

Толерантність студента-майбутнього вчителя інтерпритовано як стійку систему гуманних ціннісних ставлень, позитивних установок до себе та інших людей, вміння приймати та розуміти себе та інших людей, здатність до аналізу й регулювання емоційних станів, вміння застосовувати технології ефективної взаємодії, проявляти інтерес до саморозвитку та самовдосконалення.

За цільовими, змістовими та структурно-функціональними характеристиками виокремлено форми та типи толерантності, які притаманні професії вчителя: 1) адаптивна толерантність (терпимість до невизначеності); 2) конструктивна толерантність; 3) диспозиційна толерантність. Розкриті специфіка їх прояву та психологічні механізми.

2. Встановлено, що провідними компонентами толерантності майбутніх учителів є *комунікативна толерантність* (відсутність тенденції оцінювати

інших, розглядаючи як еталон самого себе; розуміння та прийняття індивідуальності інших людей; стриманість, тактовність по відношенню до інших людей; некатегоричність особистості; відсутність бажання перевиховати, переробити іншу людину; здатність прощати іншому його помилки; відсутність прагнення підлаштувати іншу людину під себе; уміння пристосовуватися до характерів, звичок, установок або домагань інших); *комунікативні установки* (готовність до усвідомлення та утримання від прямих агресивних реакцій; доброзичливі, відкриті судження про інших людей; неохильність до бурчання; позитивний досвід спілкування з оточуючими); самоприйняття (неупереджене ставлення до своїх переваг та недоліків, готовність до прийняти себе, відкритість для саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення), характеристики яких ми віділили як критерії розвитку толерантності. До рівнів розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів віднесли: високий, середній та низький.

3. Проведено емпіричне дослідження стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів на базі факультету педагогіки, психології та соціальної роботи. До експерименту були залучені студенти спеціальності «Початкова освіта». Здійснений аналіз стану розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів засвідчив, що загалом переважає середній рівень розвитку толерантності, високий рівень продемонстрували незначний відсоток студентів. Студентів з дійсно низьким рівнем толерантності є дуже мало. Аналіз по курсам (періоди професійного становлення), не показав значної позитивної динаміки, що свідчить про те, що у процесі навчання майже не відбувається активного розвитку толерантності як особистісної та професійно-значущої якості майбутніх учителів.

4. Виокремлено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів: *створення толерантного освітнього середовища у закладі вищої освіти; використання інноваційних*

методів та прийомів, що сприятимуть підвищенню рівня толерантності; відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання. Провідною умовою розвитку толерантності студентів визначено – створення толерантного освітнього середовища. Так як, толерантне освітнє середовище є важливою умовою не тільки формування толерантності у студентів, але й забезпечить підготовку майбутніх учителів до прояву толерантності до своїх вихованців у майбутній професійній діяльності. Обґрунтовано, що використання інноваційних методів та прийомів навчання (друга педагогічна умова розвитку толерантності), зокрема моделювання та застосування в освітньому процесі квазіпрофесійних ситуацій, проведення дискусій, диспутів, рольових ігор, тренінгів та ін. сприятиме підвищенню рівня толерантності студентів-майбутніх учителів. Третя педагогічна умова розвитку толерантності (відображення у змісті професійної підготовки основних засад толерантного виховання), реалізована через розробку переліку здатностей, відповідних знань, умінь та навичок, що повинен засвоїти студент у процесі професійної підготовки, для того, щоб у нього була сформована толерантність як одна з професійно-значущих якостей майбутнього учителя.

Доведено, що обґрунтовані вище педагогічні умови розвитку толерантності студентів-майбутніх учителів у процесі професійної підготовки розуміються нами як сукупність сприятливих факторів, що забезпечують ефективний розвиток толерантності майбутніх учителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И. В. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании / И. В. Абакумова, П. Н. Ермаков // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 79–82.
2. Авдеева И.Н. Толерантность как действие / И.Н.Авдеева // Журнал практикующего психолога. – 2003. – Вып. 9. – С.186–192.
3. Алексеева Е. В. Психологические основы толерантности учителя / Е.В.Алексеева, С.Л. Братченко // Монологи об учителе. – СПб.: СПб АППО, 2001. – С. 165–172.
4. Андреев М. В. Формування толерантності вчителя як проблема сучасної школи. Наукові записки кафедри педагогіки. Харків, 2010. Випуск XXIV. С. 18– 24
5. Асмолов А. Г. Толерантность от утопии к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию/ отв. ред. А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – С. 5 – 7.
6. Асмолов А. Г. Толерантность : различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // Асмолов А. Г. Толерантность в общественном сознании России. – М. : Смысл, 1998. – 223 с.
7. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений / Н.А.Асташова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – С. 74–85.
8. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. – Рівне: "Ліста-М", 2003. – 128 с.
9. Батурина О.С. Межличностная толерантность студентов педагогических вузов: автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 "Социальная психология" / Батурина О.С. – Казань, 2009. – 21 с.

10. Бевз Г.М. Соціальне толерування як показник громадсько-ціннісного самовизначення щодо дітей та замісного батьківства / Г. М. Бевз.

11. Бенькова О. А. Формирование толерантности в условиях образовательной среды / О. А. Бенькова // Бенькова О. А. Толерантность и коммуникативная культура педагога : материалы Всеросс. науч.-практ. конференции ; под ред. А. П. Сковородникова. – Красноярск : Красноярский ГУ, 2005. – С. 31–38.

12. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації // Початкова школа. – 2000. – № 2. – С. 62–65.

13. Бех І. Д. Становлення професіонала в сучасних соціальних умовах / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2003. – № 1. – С. 157–162.

14. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних закладів у процесі вивчення іноземної мови : дис. ... кандидата пед. наук / Т. М. Білоус. – Рівне, 2004. – 228 с.

15. Біда О. А. Толерантність – комплексна особистісна та професійна якість майбутнього вчителя початкових класів. Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. Черкаси, 2016. Вип.9. С. 145–148.

16. Бирко Н. М. Педагогічна майстерня формування толерантності сучасного громадянина : методичний посібник. Хмельницький: ХГПА, 2013. 184 с.

17. Бирко Н. М. Підготовка майбутніх учителів до формування толерантності учнів початкової школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2014. 20 с.

18. Бондаренко О. Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків / О. Ф. Бондаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 7. – С. 8–11.

19. Варенко Т. К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів на основі аксіологічного підходу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Харків, 2011. 20 с.

20. Веретенко Т., Долгополова Я. Толерантність у професійній підготовці майбутніх учителів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – Львів. – 2002. – № 4. – 266 с.

21. Власенко О.М. Проблема формування моральних цінностей майбутніх учителів // Освіта Донбасу. – 2004. – № 3-4. – С. 87-93.

22. Воробьева И.В. Феномен толерантности в контексте педагогического взаимодействия: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Воробьева И.В. – Екатеринбург: Уральский гос. ун-т им А.М. Горького, 2006. – 24 с .

23. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

24. Гончаренко Л. А. Виховання толерантності – запорука діалогу культур / Л. А. Гончаренко, В. В. Кузьменко // Педагогіка толерантності. – 2004. – № 4. – С. 11–14.

25. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2014. 19 с.

26. Горянська А. М. Психологія толерантності : методичні матеріали до спецкурсу / А. М. Горянська. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 158 с.

27. Горянська А. М. Толерантність як чинник особистісної готовності до розвитку / А. М. Горянська // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія "Психологічні науки" : зб. наук. пр. : у 2 т. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. — Т. I. – Вип. 41. – С. 70–74.

28. Горянська А.М. Толерантність в системі ціннісних орієнтацій студентів педвузів / А.М. Горянська // Науковий часопис НПУ імені

М.П.Драгоманова. Серія № 12 "Психологічні науки" : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – Вип.4 (28). – С. 24 – 28.

29. Горянська А.М. Проблема толерантності в контексті особистісної зрілості студентів педагогічних спеціальностей / А.М. Горянська //Актуальні проблеми психології: [за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – Київ - Ніжин, 2008. – Т. 10: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 188 – 192

30. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища : монографія / О.А. Грива. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 228 с. – Бібліогр.

31. Гринкруг Л. С. Принцип толерантности и критерии его реализации в деятельности участников образовательного процесса в вузе / Л. С. Гринкруг // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 2. – С. 68–70.

32. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів як цілеспрямований педагогічний процес / Т. Ю. Гурова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – зб. наук. пр. : / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 13 (66). – С. 227–233

33. Данилова Г.С. Проблема гуманістичного становлення особистості педагога в сучасних умовах. // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: Зб. наук. пр. – К.: ВіРА Інсайт, 2001 – Кн. II. – 336 с.

34. Декларація принципів толерантності :затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року. Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503

35. Демченко І. І. Теоретичні основи квазіпрофесійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи до професійної діяльності в умовах освітньої інклюзії. Режим доступу : https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/bitstream/6789/889/1/K.VASIPROF_tesy.pdf

36. Державний стандарт початкової освіти. Нова українська школа : порадник для вчителя. Київ, 2018. С. 128–133.
37. Докукіна О. М. Толерантність у вихованні. Енциклопедія освіти / відповід. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 912–913.
38. Дудко Н. Аналіз стану розвитку толерантності майбутніх педагогів. Режим доступу : <http://wpr.sumdu.edu.ua/index.php/journal/article/download/129/110>
39. Іщенко Ю. А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю. А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 4. – С. 44–56.
40. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://zakon.help/law/1556-VII/edition01.01.2019/>.
41. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
42. Завірюха Л. А. Оволодіння засадами толерантності у студентському середовищі. Педагогіка толерантності. 2003. № 2. С. 76–87.
43. Зінченко А. В. Формування комунікативної толерантності студентів педагогічних спеціальностей університету в процесі гуманітарної підготовки : 13.00.04. Черкаси, 2012. 312 с
44. Карпюк Ю. Я. Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2017. Вип. 1(2). С. 72–76.
45. Киричок В.А. Теоретичний аспект формування гуманістичних цінностей молодших школярів у сучасних умовах // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали семінару АПН України 16 грудня 2004 р / За ред. акад. С.Д. Максименка. – К., 2005. – 716 с.

46. Козлова О. Г. Формування толерантності у процесі громадянського виховання студентської молоді. Режим доступу : <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/29291/1/Kozlova.pdf>

47. Кондрашова Л. В. Концепція «Взаємодії моральних і психологічних якостей у змісті педагогічного професіоналізму». Професійне становлення майбутнього вчителя : монографічний огляд. Кривий Ріг, 2006. 327 с.

48. Кривошопка І. В. Виховання толерантності майбутніх викладачів вищої школи в умовах магістратури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 21 с.

49. Лавроненко О. Формування гуманістичних цінностей – важливий аспект виховання молодших школярів // Рідна школа. – 2004. – № 7-8. – С. 26-28.

50. Максимова О. О. Толерантність як складова морального виховання. Наукові записки : збірник наукових статей. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 128. Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/21880/1/2.PDF>.

51. Муляр О. П. Формування толерантності старшокласників у процесі навчання суспільствознавчих предметів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2012. 20 с.

52. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

53. Непокрита О. Педагогічна ситуація та завдання у процесі професійної підготовки вчителів. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Педагогічні науки. 2012. Вип. 103. С. 217–223.

54. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої освіти. К., 2016. 134 с.

55. Оржеховська В. М. Формування готовності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до виховання толерантності учнів старшої школи (просоціальний аспект). Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2014. № 4. С. 177–182.

56. Орловська О. В. Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США : автореф. дис. ... канд. пед наук : 13.00.04. Київ, 2011. 20 с.

57. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 159–163.

58. Пермінова Л.А. Комунікативна толерантність як умова фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 2 (23). С. 33-38

59. Підборський Ю. Педагогічні умови виховання студентів вищих педагогічних навчальних закладів на ідеях толерантності. Гуманіт. вісн. ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди» : зб. наук. пр. Педагогіка. Психологія. Філософія. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип. 22. С. 159–162.

60. Пісоцький В. П. Толерантність = духовність? / В. П. Пісоцький, А. М. Горянська // Актуальні проблеми психології / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ–Ніжин, 2008. – Т. 10 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 6. – Ч. 2. – 377 с. – С. 162–165.

61. Пермінова Л.А. Комунікативна толерантність як умова фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: збірник наукових праць. Київ, 2019. Вип. 2 (23). С. 33-38.

62. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К. : Дух і літера, 1995. – С. 313–332.

63. Савченко Л. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді // Рідна школа. – 2005. – серпень. – С. 39-41

64. Савченко О. Я. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки. 2014. Вип. 1. 46. С. 124–129.

65. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології // Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія. – Т.1. – Ч.14 – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка, 2005.

66. Скок А.Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05"Соціальна психологія; психологія соціальної роботи" / СкокА.Г. – К., 2007. – 21 с.

67. Смульсон М. Л. Інтелектуалізація діяльності вчителя в умовах використання нових інформаційних технологій навчання / М. Л. Смульсон // Психологія : Зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Вип. 4 (7). – С. 100–104.

68. Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив / Г.У. Солдатова // Практикум по психодиагностике и исследованию личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.

69. Столяренко О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у міжособистісних взаєминах студентів ВНЗ / О. Столяренко // Рідна школа : щомісяч. наук.-пед. журн. – 2011. – № 6. – С. 46–50. – Бібліогр.

70. Столяренко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді : навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2014. 248 с

71. Тодорцева Ю.В. Формування толерантності у майбутніх учителів як професійно-значущої якості / Ю.В. Тодорцева // Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №1. – С.113–115.

72. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2004. 280 с.

73. Холодова О. С. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. на здоб. наук. звання канд. псих. наук : спец. 19.00.05 "Соціальна психологія" / Холодова О. С. – К., 2003. – 18 с.

74. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. Київ : Магістр-S, 1998. 125 с.

75. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.

76. Шаюк О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 Тернопіль, 2011. 216 с.

77. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О. В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154–170.

78. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26–27.

79. Чередник Л. М. Проблема готовності вчителя початкової школи до толерантного виховання учнів у світлі вимог нової української школи. Інновації в початковій освіті : проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 23–24 травня 2018 р.). Полтава, 2018. С. 142–145.

80. Чередник Л. М. Освітнє середовище як одна з педагогічних умов формування у майбутніх учителів готовності до толерантного виховання молодших школярів. Особистісно-професійний розвиток учителя Нової української школи : освітні практики, український контекст : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Мелітополь, 6–8 червня 2019 р. Мелітополь, 2019. С. 278–286

81. Чередник Л. М. Сутність і структура педагогічної толерантності вчителя початкової школи. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. праць. Бердянськ : БДПУ, 2016. Випуск 3. С. 36–42.

82. Чередник Л. М. Толерантність вчителя початкової школи в дискурсі психолого-педагогічних досліджень. Наука III тисячоліття : пошуки, проблеми, перспективи розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Бердянськ, 20–21 квітня 2017 р.). Бердянськ, 2017. С. 207–209.

83. Чобітько М. Г. Теоретико-методологічні засади особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2007. 608 с

84. Чорна К. І. Моральне виховання. Енциклопедія освіти / відповід. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 523–524.

85. Юрченко В.І. Оптимізація взаємин у системі "студент – викладач" / В. І. Юрченко // Освіта і управління. – 1997. – № 3. – С. 103–110.

86. Якібчук М. І. Педагогічна модель послідовного формування толерантності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2012. Вип. 1. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_23.

87. Яланська С. П., Атаманчук Н. М. Психологія формування толерантного середовища в умовах нової української школи. Наука і освіта. 2017. № 1. С. 71–75.

88. Яшин Н. Гуманізація освіти як передумова формування толерантності студентів вищих навчальних закладів України. Освітній простір України. 2016. Вип. 7. С. 119–125.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета "Що таке толерантність?"

Шановні студенти!

Вам пропонується взяти участь в опитуванні, яке дозволить з'ясувати, що для Вас означає поняття "толерантність".

1. Як Ви розумієте суть поняття "толерантність"? Продовжіть речення:

Толерантність _____ це

2. Якими якостями, на Вашу думку, наділена толерантна особистість?

Напишіть якості та пронумеруйте їх у порядку значущості.

Якості	№

3. Вкажіть, якщо знаєте, прізвища людей, які розвивали ідеї толерантності і ненасильства та стверджували їх на власному прикладі

4. В яких літературних джерелах висвітлюються ідеї толерантності?

Вкажіть, _____ будь _____ ласка, назви: _____

5. У чому, на Вашу думку, полягає проблема границь толерантного ставлення до іншої людини? _____

6. Наскільки взагалі актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для нашого життя у цілому. Виберіть варіант:

- А) Дуже важливо, це головне на сьогоднішній момент;
- Б) Важливо, поряд з іншими проблемами сьогодні;
- В) У принципі важливо, але є й інші проблеми;
- Г) Є багато інших проблем і це не найголовніша;
- Д) Це взагалі не проблема.

7. Наскільки актуальною та важливою, на Вашу думку, є проблема толерантності для сьогоднішньої школи? Виберіть варіант:

- А) Дуже важливо, це головне на сьогоднішній момент;
- Б) Важливо, поряд з іншими проблемами у школі;
- В) У принципі важливо, але у школі є й інші проблеми;
- Г) Є багато інших проблем і це не найголовніша;
- Д) Для сучасної школи це взагалі не проблема.

8. Як Ви оцінюєте власну толерантність? Виберіть варіант, який найбільше відповідає Вашим уявленням про себе:

- А) Ви дуже толерантна людина;
- Б) Ви швидше толерантна, ніж нетолерантна людина;
- В) Ви приблизно рівною мірою здатні проявляти як толерантні, так і нетолерантні тенденції у своїх реакціях;
- Г) Ви частіше за все проявляєте нетолерантні тенденції.

9. Чи відчуваєте Ви потребу у підвищенні рівня власної компетентності з проблеми толерантності?

- А) Так, це для мене є актуальним;
- Б) Так, для загальної ерудиції;
- В) Такої потреби не виникає;
- Г) чесно кажучи, мені байдуже.

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Б

**Особливості розуміння майбутніми вчителями значення поняття
"толерантність"**

Визначення толерантності	1 курс	2 – 3 курси	4 – 5 курси	Сума
1. Ставлення				
гарне ставлення	1		1	2
поважаче ставлення	6	2	6	14
ввічливе ставлення	7	5	1	13
виховане ставлення, коректність	4	1	1	6
доброзичливе ставлення	1	1	3	5
ставлення до людей і суспільства у цілому	3		2	5
адекватне ставлення	1	1		2
гарне, рівноправне ставлення			2	2
гуманне ставлення	1	1		2
добросовісне ставлення		2		2
лояльне ставлення		1	1	2
співчутливе ставлення		1	1	2
ставлення, що виражає повагу, прийняття		2		2
стримане ставлення	1	1		2
доброзичливе або принаймні терпиме ставлення			1	1
розуміюче ставлення			1	1
сприятливе ставлення до людини рівзних випадках		1		1
терпиме ставлення	2			2
2. Уміння та здатність				
здатність сприймати інформацію (думки інших) без агресії		2	5	7
здатність прийняти думку інших	1	3	2	6
здатність до вияву терпимості			1	1
здатність рахуватись з думкою інших		1		1
уміння ставитись з розумінням, осмисленням, не завдаючи незручностей	1			1

уміння приймати рішення без агресії, конфлікту		3		3
здатність проявляти моральні якості	1	1		2
здатність ставитися до людини з ввічливістю, терпінням, чуйністю			1	1
здатність вести себе чемно	1			1
уміння гарно поводитись		1		1
уміння добре вести себе з людьми незалежно від того як вони до тебе ставляться		1		1

уміння контролювати себе		1		1
уміння нейтрально ставитись до думок інших		1		1
уміння подати себе		1		1
уміння розуміти, допомагати, ставитись з любов'ю			1	1
уміння стримувати агресію		1		1
уміння стримуватись		1		1
3. Якість або властивість				
якість, для співіснування у колективі	1		1	2
якості, що дозволяють правильно поступати			1	1
якість, що дозволяє тактовно виразити свої емоції			1	1
риса характеру набута у результаті виховних заходів			1	1
одна з основних якостей людини	1			1
вихованість	3	3	3	9
позитивна якість людини		1	1	2
властивість, що притаманна людині		1		1
врівноваженість	1			1
риса характеру при якій людина веде себе елегантно, з розумінням		1		1
4. Поведінкові ознаки				
культура поведінки	2			2
вид поведінки людини	2			2
повага до думки інших, критичність мислення, визнання своїх помилок		1		1
позитивне сприйняття людей такими якими вони є			1	1

пристосування до поведінки, образу життя, ідей		1		1
терпіння			1	1
визнання і розуміння чужої думки			1	1
взаємоповага	1			1
стан людини який вона передає оточуючим	1			1
головна проблема сьогодення, вміння поважати людину	1			1
взаєморозуміння, взаємодопомога	1		3	4

Додаток В

Тренінгові заняття з розвитку толерантності

Тренінгове заняття № 1

Толерантність до себе. Самоприйняття та самопідтримка.

Мета: створення групової атмосфери, що сприяє емоційній свободі учасників, відкритості, взаємній довірі, дружелюбності. Осмислення понять "самоприйняття", "самопідтримка". Розвиток навичок ведення позитивного внутрішнього діалогу, самоаналізу. Стимуляція потреби у самопізнанні, прийнятті власної індивідуальності. Розвиток позитивного ставлення студентів до самих себе, формування позитивної Я-концепції.

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: початок роботи (5 хв.).

"Нетрадиційне привітання"

Студенти пропонують свої варіанти привітання.

Обговорення домашнього завдання (15 хв.).

Вправа 1. "Це прекрасно, що ти тут!" (15 хвилин).

Мета: створення позитивної, доброзичливої атмосфери, розвиток уміння формулювати позитивні судження про інших, налаштування на позитивне прийняття партнера, отримання позитивного зворотного зв'язку.

Основний зміст заняття.

Обговорення теми заняття.

Вправа 2. "Зйомки шоу "Давай подружимося"* (90 хв.).

Мета: підвищення рівня самооцінки за рахунок досвіду позитивної самопідтримки та підтримки групи, розвиток умінь самоприйняття, позитивної самопрезентації, також позитивної підтримки іншого; надання досвіду позитивних стосунків у групі.

Підготовча робота: На попередньому занятті викладач дає студентам наступне завдання: "Намалюйте на аркуші паперу формату А4 яскравий

малюнок, на якому спробуйте втілити образ, що найточніше відображає вашу особистість. Уявіть, що за цим малюнком вам доведеться презентувати себе незнайомим людям.

Матеріал: повітряні кульки, кольорові прапорці, м'які іграшки, цифровий магнітофон або комп'ютер з колонками, запис музичних заставок до телевізійних шоу та запис аплодисментів, два "сценарії" для режисера та звукорежисера, малюнки студентів, які вони виконали дома (д/з).

Процедура проведення:

Викладач запитує у студентів, хто з них дивився телевізійне шоу "Давай одружимося!". Після цього пропонує зіграти у гру "Зйомки шоу "Давай подружимося!": "Уявіть собі, що у цій аудиторії проходять зйомки шоу "Давай подружимося!", тільки вам пропонується виступити не в якості кандидатури на нареченого чи нареченої, а в якості кандидатури на друга чи подругу. Таким чином, кожен з вас повинен побувати в ролі учасника передачі і у кожного з вас має бути "друг" або "подруга", які будуть представляти вас "публіці". Для цього вам потрібно заповнити анкету для участі у "шоу". Протягом 10 хвилин студенти розбиваються на пари та заповнюють анкети для участі у "шоу". Потім студенти домовляються, як будуть звати ведучого (будь-яке відоме і'мя, наприклад, Оксана Байрак). Роль ведучого шоу на початку виконує викладач, а потім, за бажанням, будь-який студент. Окрім того вибирається режисер. У його завдання входить активізація "публіки" (підказка, де потрібно буде аплодувати) та взаємодія зі "звукорежисером" який також вибирається (він включатиме звукові доріжки).

Після заповнення анкет студенти сідають по один бік аудиторії, утворюючи "глядацькі" місця в студії. "Глядачі" тримають у руках кульки, прапорці, м'які іграшки та поводять себе так, як глядачі на реальних зйомках: голосно вигукують, плескають у долоні, розмахують кульками, прапорцями, іграшками. Головне їхнє завдання: надавати максимально позитивну підтримку

кожному учаснику "шоу". Для того, щоб регулювати цей процес, обирається режисер, який за необхідності буде активізувати публіку. Обирається також і звукорежисер, який вмикатиме музичний супровід та запис аплодисментів.

На початку "звукорежисер" вмикає музику та аплодисменти. Викладач під музичний супровід імітує прихід в студію, сідає за великий круглий стіл навпроти глядачів та звертається до них з такими словами: "Шановні глядачі, ми вітаємо вас у нашій студії! В ефірі шоу "Давай подружимося!" (аплодисменти). Наше життя цікаве та насичене тоді, коли ми маємо можливість ділитися своїми враженнями, своїми перемогами та можемо отримати підтримку від близьких нам людей – наших друзів. Ми завжди прагнемо мати друзів, але не завжди можемо їх знайти у наш складний та шалений час. Тому ми запросили вас на наше шоу. Саме тут у вас є можливість презентувати себе і познайомитися з іншими цікавими людьми, які згодом можуть стати вашим другом чи подругою. Сьогодні у нас в гостях багато претендентів для дружби і ми запрошуємо першу кандидатуру!" Викладач голосно промовляє ім'я та прізвище студента, звучить музика та аплодисменти, публіка вітає учасника. Названий студент виходить разом зі своїм другом чи подругою з "глядацької частини" аудиторії та сідає за круглий стіл. Він розповідає про себе, посилаючись на анкету. Потім він коротко знайомить глядачів зі своїм малюнком та прикріплює його до дошки. А далі виступає друг чи подруга "учасника" і також розповідає про нього, спираючись на заготовлену анкету. Викладач грає роль ведучого, задає питання, допомагає виступати "учасникам". "Звукорежисер" та "режисер" уважно слідкують, щоб кожному учаснику дісталася "порція" овацій та аплодисментів. Коли активність учасників гри спадає (приблизно в середині гри), викладач оголошує перерву на "рекламну паузу". Перехід від перерви до гри відбувається у варіанті, схожому на справжні зйомки. Студенти – "глядачі" займають свої місця, а "режисер" оголошує хвилину готовності та відраховує секунди "до ефіру". Після перерви гра

продовжується до тих пір, доки кожен студент не побуває в ролі учасника шоу. Потім викладач говорить заключне слово: "Ми переконалися, що кожен з вас завдяки вашій індивідуальності та неповторності є прекрасною кандидатурою для дружби. Кожен з вас заслуговує на визнання та прийняття у цьому світі, головне завжди про це пам'ятати і вірити у себе! Дякуємо за те, що ви були з нами і ... давайте подружимося!!!"

Після цього група сідає за круглий стіл для обговорення.

Вправа 3. "Змійка"(10 хв.)

Мета: розминка, зняття втоми після тривалого сидіння.

Вправа 4. "Помилочка!" (15 хв.)

Мета: розвиток уміння спокійно, без внутрішньої агресії, самоїдства та самокартання ставитися до власних ненавмисних помилок.

Рефлексія (15 - 20 хв.).

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: закінчення роботи (5 хв.).

"Передача " предметів" по колу".

Мета: вивільнення групової енергії, релаксація учасників.

Домашнє завдання:

Завдання 1. Ведення щоденникових записів у робочому зошиті.

Завдання 2. Вправа "Декларація самоцінності"

Мета: розвиток установки на самоприйняття, створення раціональної основи для усвідомлення власної самоцінності, зміцнення почуття власної гідності та неповторності.

Завдання 2. Вправа "Незакінчені речення "Я люблю себе"

Мета: розвиток установки на самоприйняття, здатності до самосхвалення, уміння любити себе без зайвої скромності і водночас й без показної бравади.

Завдання 3. Вправа "Діалог рук"

Мета: розвиток самоприйняття на основі розвитку уміння слухати власний внутрішній голос, розвиток уміння протистояти звичним зразкам поведінки та стереотипним установкам.

Завдання 4. Вправа "Самопідтримка"

Мета: ознайомлення зі способом самопідтримки, розробленим Д.Премаком, розвиток уміння конструктивного розвитку власного образу.

Завдання 5. Вправа "Помилочка"

Мета: вправлення у правильному виконанні прийому "Помилочка", розвиток уміння спокійно, без внутрішньої агресії, самоїдства та самокартання ставитися до власних ненавмисних похибок.

Завдання 6. Вправа "Навички самосхвалення"

Мета: рефлексивний самоаналіз власних навичок самосхвалення та цілеспрямований їх розвиток, підвищення рівня самоприйняття та самосхвалення.

Завдання 7. Ознайомитись з інформаційним повідомленням до теми 3 "Толерантність до іншого. Навички децентрації".

Тренінгове заняття № 2

Толерантність до іншого. Навички децентрації.

Мета: Актуалізація потреби та розвиток навичок децентрації. "Розхитування" психологічного бар'єру егоцентризму, розвиток толерантних установок (готовності стати на місце іншої людини). Сприяння трансформації неадекватних агресивних установок у толерантні установки та моделі поведінки. Удосконалення уміння розуміти позицію іншого. Напрацювання толерантних моделей поведінки.

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: початок роботи. (5 хв.)

"Нетрадиційне привітання"

Обговорення досвіду попереднього заняття та домашнього завдання (15 хв.).

Психогімнастичні вправи.

Вправа 1. "Виявлення невідповідності індивідуальної та загальної точки зору"

Мета: налаштування на ігрову атмосферу, актуалізація потреби децентрації – готовності до сприйняття іншої, відмінної від власної позиції. Демонстрація індивідуальних відмінностей у сприйнятті (на основі зорового, слухового та тактильного каналів сприйняття).

Основний зміст заняття.

Обговорення теми заняття.

Вправа 2. "Когнітивні задачі"

Мета: демонстрація неефективності взаємодії людей, центрованих на власній позиції, коли єдина мета комунікації – нав'язати власну точку зору. Дати можливість опрацювати на когнітивному рівні ідею продуктивної децентрації, що сприяє конструктивній узгодженості позицій у діалозі.

Вправа 3. "Я плюс ти"

Мета: розвиток уміння концентруватися на партнері, розуміти його без слів, підвищення згуртованості.

Вправа 4. "Відповіді за іншого"

Мета: Розвиток уміння налаштування на іншу людину. Напрацювання здатності до децентрації – зміни позиції, зсув уваги на іншу точку зору, отримання досвіду "входження у світ іншої людини", прийняття її інакшості, налагодження близьких стосунків між членами групи.

Вправа 5. "Входження в образ" (15 – 20 хв.)

Вправа 6. "Кожен..." (30 хв.)

Мета: поглиблення самопізнання, надання можливості побачити багатоманітність життєвих ситуацій, надання досвіду пізнання внутрішнього світу іншого; емоційне співпереживання ситуації іншого.

Рефлексія (15 - 20 хв.).

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: закінчення роботи (5 хв.).

"Передача " предметів" по колу".

Мета: вивільнення групової енергії, розслаблення учасників.

Домашнє завдання:

Завдання 1. Ведення щоденникових записів у робочому зошиті.

Завдання 2. Вправа "Позитивні підсумки (перша частина).

Мета: розширення способів взаєморозуміння, підвищення взаємної позитивної уваги, довіри, поліпшення групової атмосфери, отримання позитивного зворотного зв'язку, емпатійна діагностика особистісних якостей.

Завдання 4. Вправа "Постав себе на місце іншого"

Мета: пізнання власної домінуючої позиції у взаємодії, уміння змінювати егоцентричну позицію на позицію діалогічного рівноправного спілкування.

Завдання 5. Вправа "Дерево"

Мета: Напрацювання внутрішніх засобів рольової децентрації.

Завдання 6. Вправа "Книга"

Мета: формування внутрішніх засобів рольової децентрації.

Завдання 7. Ознайомитись з інформаційним повідомленням до теми "Толерантність до іншого. Емпатійне прийняття іншого".

Тренінгове заняття № 3

Толерантність до іншого. Емпатійне прийняття іншого.

Мета: Осмислення понять "прийняття іншого", "емпатія". Створення позитивної емоційної установки на прийняття інших. Розвиток толерантного ставлення до себе та до інших, емпатійних здібностей, усвідомлення власних переживань. Зміцнення позитивних міжособистісних зв'язків у групі. Закріплення тренінгового стилю спілкування.

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: початок роботи. (5 хв.)

"Нетрадиційне привітання"

Обговорення досвіду попереднього заняття та домашнього завдання (15 хв.).

Психогімнастичні вправи.

Вправа 1. "Так!" (5 – 10 хвилин)

Мета: вправління у безумовному прийнятті пропозицій інших людей.

Основний зміст заняття.

Обговорення теми заняття (10 хв.).

Вправа 2. "Підкреслення значущості"

Мета: розвиток установки на прийняття іншого, уміння знаходити позитивне в іншій людині.

Вправа 3. "Контакт руками" 15 хв.).

Мета: розвиток емпатійних почуттів.

Вправа 4. "П'ять добрих слів"

Мета: розвиток уміння знаходити позитивні риси в іншому, можливість зробити приємне іншій людині, отримання зворотного зв'язку від групи, підвищення самооцінки, самопізнання.

Вправа 5. "Сліпий та поводитир" 30 хв.).

Мета: усвідомлення сутності емпатії, розвиток емпатійних почуттів.

Вправа 6. "Вгадай, хто дивиться люблячим поглядом"*** [4, С. 89](30 хв.).

Мета: розвиток емпатійних здібностей, уміння сприймати та передавати емоційні стани.

Рефлексія заняття (15 – 20 хв.)

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: закінчення роботи (5 хв.).

"Передача "предметів" по колу".

Домашнє завдання:

Завдання 1. Ведення щоденникових записів у робочому зошиті.

Завдання 2. Вправа "Емоційна підтримка"

Мета: розвиток уміння надавати позитивну підтримку, використовувати позитивні "поглажування" у спілкуванні з іншими людьми.

Завдання 3. Вправа "Емпатійне уявлення"

Мета: розвиток уміння поставити себе на місце іншої людини, емпатійного входження у її світ.

Завдання 4. Вправа. "Об'ява про знайомство"

Мета: розвиток уміння позитивного налаштування на іншого, знаходження схвальних сторін та якостей та їх презентації іншим.

Завдання 5. Вправа "Значуща людина"

Мета: розвиток уміння бачити в іншій людині значущі риси.

Завдання 6. Вправа "Усе одно – ти молодець, тому що...."

Мета: розвиток уміння прийняття іншого, надання підтримки та визнання іншого.

Завдання 7. Вправа "Подолання образи"

Завдання 8. Ознайомитись з інформаційним повідомленням до теми 5 "Навички толерантної взаємодії. Активне слухання".

Тренінгове заняття № 4

Навички толерантної взаємодії.

Активне слухання.

Мета: розвиток навичок толерантної взаємодії. Знайомство з різними техніками слухання. Засвоєння психологічного смислу кожного типу слухання. Ознайомлення з їх ефективністю. Формування уміння слухати та надавати "зворотний зв'язок". Створення позитивних емоційних установок на довірливе спілкування. Зміцнення позитивних міжособистісних зв'язків у групі. Закріплення тренінгового стилю спілкування.

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: початок роботи. (5 хв.)

"Нетрадиційне привітання"

Обговорення досвіду попереднього заняття та домашнього завдання (15 хв.).

Психогімнастичні вправи.

Вправа 1. "Спільна імпровізація" (5 хв.)

Мета: розігрів групи, розвиток довіри, вміння знайти спільну мову.

Вправа 2. "Зіпсований телефон"

Мета: продемонструвати студентам приклади невмілого слухання і те, яким чином воно може викривлювати інформацію.

Основний зміст заняття.

Обговорення теми заняття (15 хв.).

Вправа 3. "Аналіз та розігрування проблемних ситуацій"

Мета: ознайомлення з ситуаціями використання ефективних та неефективних технік слухання, розвиток вміння аналізувати проблемні ситуації, вправлення у пошуку ефективних технік слухання, розвиток навичок ефективного слухання.

Вправа 4. "Хвиля"

Мета: забезпечення рухової активності після довгого сидіння, розминка, підвищення групової згуртованості.

Вправа 5. "Емпатійні слухання"

Мета: вправлення у застосуванні нових навичок емпатійного слухання та їх аналіз.

Рефлексія заняття (15 – 20 хв.)

Експрес-діагностика емоційного стану учасників (5 хв.).

Вправа – ритуал: закінчення роботи (5 хв.).

"Передача "предметів" по колу".

Домашнє завдання:

Завдання 1. Ведення щоденникових записів у робочому зошиті.

Завдання 2. Вправа "Тренування активного слухання"*.

Мета: тренування у застосуванні техніки активного слухання у ситуаціях спілкування з різними партнерами.

Завдання 3. Вправа "Чути і розуміти"

Мета: розвиток усвідомлення міри розуміння іншу людину.

Завдання 4. Вправа "Чи вмієте ви слухати?"

Мета: рефлексивний аналіз особливостей власного уміння слухати.

Завдання 5. Вправа "Спостереження за тим як слухають інші"*** (варіант 1)

Мета: усвідомлення власних особливостей слухання за допомогою спостереження за іншими.

Завдання 6. Вправа "Спостереження за тим як слухають інші"*** (варіант 2)

Мета: усвідомлення власних особливостей слухання за допомогою спостереження за іншими.

Завдання 7. Вправа "Гра в слухання"

Мета: розвиток уважності як необхідної запоруки ефективного слухання.

Завдання 8. Ознайомитись з інформаційним повідомленням до теми 6 "Навички толерантної взаємодії. Я-повідомлення".